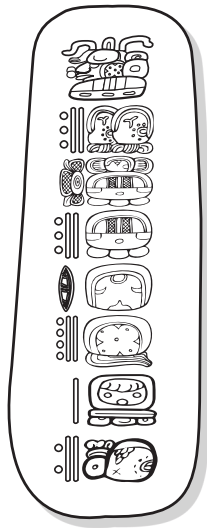

Uwokik kib' ri q'atb'al taq tzij K'iche'

Chi uxe' kan ri junab' 1524 xuquje' nik'aj taq junab' chik
No'jib'al pa uwi' uch'a'ik ri qas uchomaxik rij

*Lina Barrios
Francisca Violeta Sam Colop
Gloria Patricia De La Roca Girón
Héctor Aurelio Concohá Chet*

Chi :|| B'ak'tun, ◉ K'atun, :|| Tun, ◉ Winaq, :|| Q'ij.

Chi | I'x, :|| Sak, Chi Iximulew.

Guatemala, 28 de octubre de 2025

Le jun che'ab'aj, le k'o kan pa le jun uxaq wuj, kuk'ut le k'olib'al rachi'l le q'ij xmajtaj utz'ajik we jun wuj ri'. Tz'ib'atal pa K'iche' ch'ab'al xuquje' pa Kaxlan tzij. Tz'ib'atal pa Choltun, Cholq'ij xuquje' ruk' le Ab' rech le maya' retal q'ij.

La escritura maya de la página anterior sigue la práctica maya de fechar un trabajo importante. Indica la fecha y lugar de edición del libro. La escritura está registrada con los calendarios mayas Choltun, Cholq'ij, Ab' y el calendario gregoriano. Esta explicación también está escrita en Maya K'iche'.

**Uwokik kib' ri q'atb'al taq tzij
K'iche' chi uxe' kan ri junab' 1524
xuquje' nik'aj taq junab' chik**

*No'jib'al pa uwi' uch'a'ik ri qas
uchomaxik rij*

Lina Barrios

Francisca Violeta Sam Colop

Gloria Patricia De La Roca Girón

Héctor Aurelio Concohá Chet

Instituto de Estudios Interétnicos y de los Pueblos Indígenas

IDEIPI
Universidad de San Carlos de Guatemala

DC Dirección General
de Investigación
Universidad de San Carlos de Guatemala

972.81

SI623

Sistema político k'iche' antes de 1524 y las subsiguientes décadas. Propuesta reivindicativa para su interpretación

Sistema político k'iche' antes de 1524 y las subsiguientes décadas: Propuesta reivindicativa para su interpretación / Lina Barrios [et. al.]. Trad. Nelson Chicol Sotz – DIGI IDEIPI. – Guatemala: Dirección General de Investigación, Instituto de Estudios Interétnicos y de los Pueblos Indígenas. Universidad de San Carlos de Guatemala. 2025

200p.: il; 14 x19 cm

ISBN: 978-9929-739-09-3

– POLÍTICA – K'ICHE'– HISTORIA –MAYA-
GOBIERNO-
– ESPAÑOL – IT.

Portada: Yamanik Pablo

Autoridades de la Universidad de San Carlos de Guatemala

Rector

M.A. Walter Ramiro Mazariegos Biolis

Directora General de Investigación

Dra. Alice Patricia Burgos Paniagua

Directora Instituto de Estudios Interétnicos y de los Pueblos Indígenas

Antropóloga Lina Eugenia Barrios Escobar

Distribución gratuita, prohibida su venta

Índice

Okib'al tzij	•	11
1. Ri K'iche'ab' xuquje' ri jalajoj taq tzij pa uwi' ukokik ri q'atb'al tzij.....	•	25
1.1. Tinamit K'iche'	•	25
1.2. Jalajoj tzij uxe'al ri uwokik kib' ri q'atb'al taq tzij K'iche'.....	•	29
1.2.1. Nim ja.....	•	31
1.2.2. Ch'ob'	• :	37
1.2.3. Amaq'.....	:	49
1.2.4. Tzij Nahuatl keriqitaj pa ri ucholajil q'atb'al tzij.....	:	50
2. Chob' K'iche'.....	:	55
2.1. Kixe'al ri ajpopab' xuquje' ri kelem b'i pa kitinamit.....	:	55

2.2. Ri e q'atb'al tzij pa taq ri tinamit.....	∴	63
2.3. Q'atb'al tzij pa taq rulewal tinamit..	∴	66
2.4. Nima'q taq q'atb'al tzij.....	∴	71
2.4.1. Ajpop.....	∴	72
2.4.2. Jalajoj uq'atil ri chak patan kech ri q'atb'al taq tzij.....	∴	72
2.4.3. Ri q'atb'al taq tzij taqatal chi kij kkib'an ri loq'alaj taq ch'awem.....	∴	74
2.4.4. Taqatal chi kij ri q'atb'al tzij kkib'an ri ch'awem.....	∴⊙	80
2.4.5. Ajpopab' nima'q keqe'le'n	∴	85
2.4.6. K'amal taq b'e pa ri kojjob'al	∴:	87
2.4.7. K'amal ub'e ri solinem k'aslemal xuquje' kunanem	∴:	88
2.4.8. Keqe'le'n taq ri ajpopab' kech ri oxib' ch'ob' K'iche'.....	∴	94
2.4.9. Uk'amik taq ri eqe'le'n kech Ajpop pa ri ch'ob' K'iche'.....	•	101
2.4.10. Opanem chech ri eqe'le'n rech Ajpop.....	∴	103

3. Ch'ob' Tamub' xuquje' Ilokab'.....	::	109
3.1. Chob' Tamub'.....	::	109
3.2. Ch'ob' Ilokab'.....	· ::	128
4. Aspectos comunes en los Ch'ob'ichal		
K'iche'es.....	· ::	133
4.1. Símbolos de gobierno traídos		
del oriente.....	· ::	133
4.1.1. Ajpopab' ri xeb'e chech uk'amik		
ri k'utub'alil rech ri eqele'n xjach		
pa kiq'ab'.....	· ::	133
4.2. Uk'utub'alil eqele'n xek'am lo pa		
releb'al q'ij.....	· ::	136
4.3. Ri ch'o'j rech tob'al ib'.....	: ::	144
4.4. Ixoqib' ri xek'o'ji' pa ch'o'j rech		
tob'al ib'.	: ·	151
4.5. Ujachik kib' ri winaq K'iche'	: ::	152
4.6. Retalil ri k'ak' taq k'ulb'al rech ri		
kulewal	: ::	164
4.7. Ub'anik kutzil k'amal b'e are taq		
maja' na keb'e pa ch'o'j	: ::	169

10

=

4.8. Q'inomal xriqitaj pa taq tinamit xech'akik	∶∶∥	171
4.9. Eqe'le'n kech taq ri chajinel tinamit ..	∶∶∥	172
5. K'isb'al taq no'jib'al	∶∶∥∥	179
5.1. Pa uwi' ronojel	∶∶∥∥	179
5.2. Ch'ob' K'iche'	∶∶ •	181
5.3. Ch'ob' Tamub'.....	∶∶	185
5.4. Ch'ob' Ilokab'.....	∶∶ ∶	187
5.5. Jalajoj taq jastaq ri kejunumataj pa ri Ch'ob'ichal.....	∶∶ ∶	188
5.6. Ronojel no'jib'al	∶∶ ∶	189
6. No'jwuj xesolix wi no'jib'al	∶∶ ∥	191
7. Wokajk'utb'al 1	∶∶	196

Okib'al tzij

Ri ucholajil ri q'atb'al taq tzij, are ri ub'antajik ri uwokik kib' ri winaqilal, ri kuya q'ij chi kech taq ri tinamit kekilij taq ri kichakunem xuquje' ri uq'atik taq ri kitaqanik. Ri Mayab' B'antajik k'a ojer taq tzij umajom uloq ukojik ri q'atb'al taq tzij pa jalajoj taq junab' xuquje' pa taq ri tinamit keriqitaj wi. We jalajoj taq uwach uwokib' kib' ri winaqil ya'tajinaq rumal chi ri tinamit e k'ex-tajinaq, k'o ne' wa' xa ye'elinaq b'i pa kitinamit, kik'amom kib' kuk' taq kik'ulb'a't, ronojel wa' we k'exonik ri' e rajawaxik rech k'o ub'e'al ri ucholajil kiq'atb'al tzij. We wuj ri' kusol uwach ri je'taq uwokib' kib' ri K'iche' tinamit ruk' usolixik b'elejlajuj taq no'jwuj xuquje' uwujil taq rulewal ri K'iche' tinamit xuquje' Kaqchikel, jawi keritaj

12

wi ri utzijob'exik uloq xuquje' ri kriqitaj wi kamik ri ulewal rech taq ri tinamit.

Ri wokaj rech ri k'otno'j e kajib' chi winaq xechakun chi rij: e mayab' xuquje' e kaxla'n winaq, jawi xilitaj wi ri ub'antajik ri kik'aslemal ri K'iche'ab' (emic) xmajitaj ruk' ri tzijob'al xuquje' uk'aslemaxik ri kixe'al rumal Francisca Violeta Sam Colop xuquje' ri Kaqchikel Hector Aurelio Concohá Chet; xuquje' ri kitob'anik ruk' ri kkil chi panoq (etic) rumal Lina Barrios xuquje' Patricia De La Roca, ronojel ri xkisolij ri e are' xaq utz'aqatisab'al.

Xb'an ri chuq'ab'il chech ukirik uwach taq ri tzij xuquje' xeb'an taq ri q'axinem rech xil ri ub'e'al taq ri tzij pa uwi' ri ucholajil ri q'atb'al tzij. Xa rumal jujun chi kech taq tzij rech ojer tzij e sachom kan kikojik xuquje' xenik'ox jalajoj taq choltzij rech taq ri junab' ri'.

Ri wokaj rech ri k'otno'j kkimaltyoxij ri tob'anik chi kech keb' winaqib' eta'manelab' pa uwi' ri mayab' b'antajik K'iche'. Ri tat ajq'ij Rigoberto

Itzep Chanchavac aj Chi Uwi' Tz'aq, xuquje' ri tat Manuel Xamínez aj Nawal ja' rulewal ri tinamit K'iche'. E keb' winaqib' ri' xkiq'alajisaj we jalajoj taq ub'e'al ri tzij, xa rumal k'extal kiwach pa jalajoj taq tinamit, ruk' ri kitob'anik xsolix ri uchomaxik rij.

Jun chi kech ri rayib'al k'u'xaj rech we k'otno'j xb'antajik xa kya' ri tob'anik rech kelesax taq ri tzij pa ri kaxla'n no'jib'al ri k'ulmatajinaq uloq xuquje' ri uch'a'ojixik ri uk'ulmam lo ri mayab' tinamit. Jujun chi kech taq we wuj xuquje' ri uwujil ulewal xenik'oxik eta'matalik xuquje' e jab'utal kib'i' ri k'amal taq b'e pa kaxla'n tzij, xa k'ut pa je'taq wuj k'o kanoq ri kib'i' rachi'l ri keqale'n pa K'iche' tzij, pa nik'aj chik b'i'aj xa yoq'onem kojom chi kech. Rech uch'a'ojixik rij taq we tzij e b'im chi kanoq, xetzukux pa we wuj ri' ri qas kib'i', xuquje' ri kutzijob'ej ri tzij, ri utzijob'elil xuquje' ri kajawaxik ri xkib'i'ni'aj chi kanoq pacha' ri keq'alajisax kan pa we kajuxukut jun. Are taq wa' ri kib'i'.

Kajuxukut 1. K'ak' taq b'i'aj rech keriqitaj ri uwujil rulewal K'iche'

No.	B'i'aj ri k'o chi kanoq	B'i'aj kya' kanoq
1	Título Tamub'	Historia Quiché de Don Juan de Torres
2.	Título real de Don Francisco Izquín Nejaib	Título del Ajpop Izkin Nija'ib'
3.	Título de la casa Ixkin Nejaib - Señora del territorio de Otzoyá	Título Otzoyá'
4.	Título de los indios de Santa Clara La Laguna	Título de Santa Clara La Laguna
5.	Guerras comunes entre quichés y cakchiqueles	Manuscrito Jun Zunu y Jun Saqik'oxol

Ri bélejlajuj no'jwuj xesolixik e tz'ib'atal pa mayab' taq tzij e wuqub' rech K'iche'; jun pa tzijob'al Achi xuquje' waqib' pa Kaqchikel rech uq'ab' ri K'iche' tzij. Chi kixo'l ri bélejlajuj wuj xesolixik e k'i ri

uwujil taq ulew ri kkik'utu chi xa xe'esax ri kulew ri alaxik kech aj K'iche' on Kaqchikel. Pa we no'jwuj xeriqitaj ri uxe'alil, ri kelem b'i ri winaq, ri uwokik kib' taq ri q'atb'al tzij xuquje' ri jalajoj taq equele'n xejachik. Ri usolik uwach xuquje' unuk'ik kan ri no'jib'al pa we wuj, are uxe'al ri uwokik kanoq xuquje' uq'alajisaxik we ucholajil ri q'atb'al tzij kech ri kiche'ab'. Xuquje' kq'alajisax kanoq chi jujun taq no'jwuj k'o jalajoj taq no'jib'al chi upam. Ruk' wa' xb'an we jun chik kajuxukut jawi xtz'ib'ax wi rachi'l ri kriqitaj wi ri wuj.

Kajuxukut 2. Wujil solim kiwach, junab' xtz'ib'axik xuquje' ri kriqitaj wi kamik

No.	No'jwuj	Junab' xtz'ib'axik	K'olib'al ri kriqitaj wi
1.	Popol Wuj	1550-1560	Biblioteca Newberry de Chicago.

No.	No'jwuj	Junab' xtz'ib'axik	K'olib'al ri kriqitaj wi
2.	Título de Totonicapán	1554	Cantón Chiyax, municipio de Totonicapán.
3.	Título de los Yax	1562	Cantón Chiyax, municipio de Totonicapán.
4.	Manuscrito de Kob'alchaj	1550- 1560	Cantón San Vicente Buenabaj, municipio de Momostenango.
5.	Título de Paxtoka'	1557	Cantón Paxtocá, municipio de Totonicapán.
6.	Título Tamub'	1580	Biblioteca de la Universidad de Princeton, New Jersey, Estados Unidos.

No.	No'jwuj	Junab' xtz'ib'axik	K'olib'al ri kriqitaj wi
7.	Título Otzoya'	1550- 1560	Instituto de Estudios avanzados de la Universidad de Princeton, New Jersey, Estados Unidos.
8.	Título del Ajpop Ixkin Nija'ib'	1538	Instituto de Estudios Avanzados de la Universidad de Princeton, New Jersey, Estados Unidos.
9.	Título de Santa Clara La Laguna	1583	Archivo General de Centro América.
10.	Título de Ajpop Witzitzil Tz'unun	1567	Biblioteca Newberry de Chicago.

No.	No'jwuj	Junab' xtz'ib'axik	K'olib'al ri kriqitaj wi
11.	Título K'oyoy	1560	Instituto de Estudios Avanzados de la Universidad de Princeton, New Jersey. Estados Unidos.
12.	Título Ilokab'	1592	Cantón Chiyax, municipio de Totonicapán.
13.	Rab'inal Achi	1550- 1560	Rabinal, Baja Verapaz.
14.	Memorial de Sololá	1557	Museo de la Universidad de Pensilvania, Filadelfia, Estados Unidos.
15.	Título de Chajomá	1555	Archivo General de Centro América. Leg. 5951, expediente 52131.

No.	No'jwuj	Junab' xtz'ib'axik	K'olib'al ri kriqitaj wi
16.	Título de Alotenango	1565	Archivo de los padres Mercedarios de Guatemala
17.	Historia de Ixpantzay de Tecpán Guatemala	1524	Archivo General del gobierno de Guatemala, epediente 53,957, legajo 6062.
18.	Testamento de los Xpantzay	1554	Archivo General de Centro América, legajo 6062, expediente 53957.
19.	Manuscrito Jun Zunu y Jun Saqik'oxol	1554	Archivo General de Centro América, legajo 6062, expediente 53957.

Pa we jalajoj taq no'jwuj k'i taq ri no'jib'al kriqitaj chi upam, xa k'ut we k'otnoj are qas

xuya' uq'ij ri kicholajil taq ri q'atb'al taq tzij k'iche', uwujil taq ri equele'n, ri kichakuxik xuquje' nik'aj taq no'jib'al ri nim kipetik pa uwi' kulmatajinaq uloq ojer.

Jun chi kech ri k'axkolil xnik'ox pa we k'otno'j xb'antajik, xilitajik chi k'a chech taq we q'ij ri jalajoj taq q'axinem b'anom pa kaxla'n tzij, b'anom pa jalajoj taq junab' xuquje' e k'i ri q'axinelab', xkikoj jun uwach tzij pa k'iche' xa k'ut k'extal taq ukojik xkib'ano, xuquje' jalajoj xel wi chi kiwach. Wa' kch'ob'otaj ri ub'e'al ub'anik kanoq xa rumal e kaxla'n taq winaq ri xeq'axinik xuquje' k'extal ri xechomanik. Ri k'extal wi ri q'axinem xuquje' ri k'extal taq choman chi rij taq ri wujil ruk' jun chik wuj, xe'usach ri e sik'inaq uwach.

Pa we no'jwuj ri' are qas xya' uq'ij ukojik taq ri tzij pa K'iche' xuquje' pa Kaqchikel ri kojom kan pa taq ri wujil pa kiwi' ri e k'amal taq b'e, ri equele'n, nik'aj chik pacha' ub'i' ri jastaq ri e k'o kan pa nab'e tzij, e b'anom xuquje' q'axinem pa

jupaj taq no'jib'al rech xeya' kan ri no'jib'al rech
kch'ob'otaj ri tz'ib'atal kanoq.

21

.

Ri uq'alajisaxik ri k'otno'j xb'anik jachital pa job'
tanaj jawi xeya' kan ub'ixik ri k'extal wi xuquje'
ri kjunumataj wi ri no'jib'al pa ri uq'ab' taq tzij
rech ri K'iche', Tamub' xuquje' Ilokab' ri xkikoj
k'utub'al chech ri uwokik kib' ri K'iche'. Pa ri
nab'e tanaj kya' kan ub'ixik pa uwi' ri jalajoj taq
tzij e k'o pa k'iche'; pa ri ukab' tanaj are kq'ala-
jisax kan ri chak patan rech ri q'atb'altzij rech ri
k'iche'; pa ri Rox tanaj kuya ub'ixik ri wokonem
ib' kech ri Tamub' xuquje' ri Ilokab'; ri ukaj
tanaj kjunumisaj uwach ri jalajoj taq ub'atajik
ri wokon ib' kech taq ri q'atb'al tzij, rech xilik
jachin chi kech junam chi kixo'l ri K'iche',
Tamub' xuquje' Ilokab' xuquje' uro' tanaj are
ronojel ri xel wi chi kiwach we chak xb'antajik.

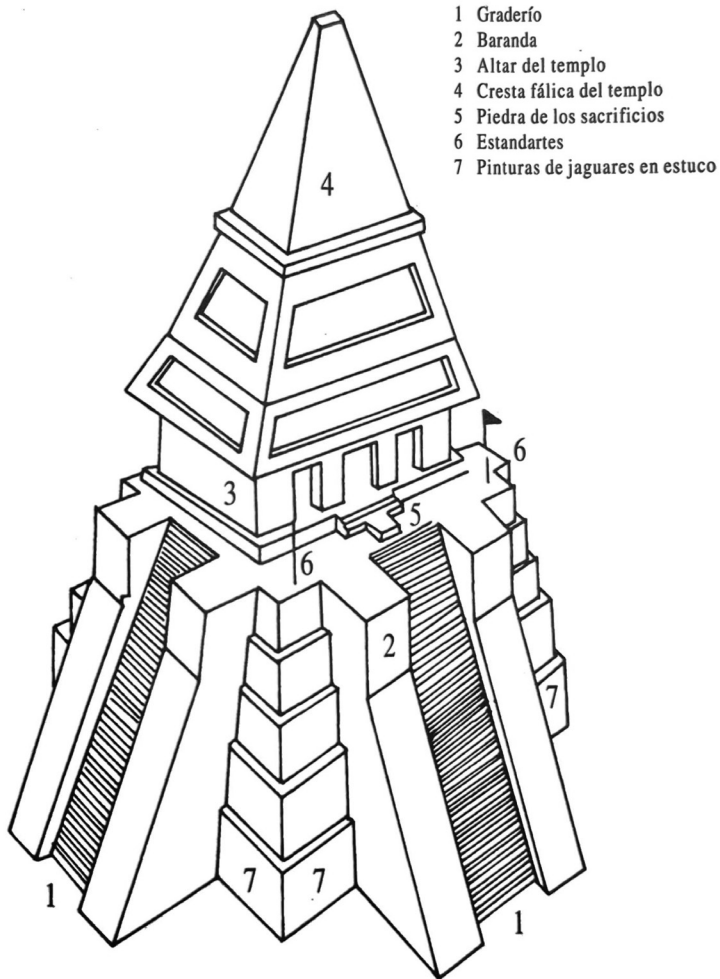
Pa ronojel taq ri wuj xesolixik are kuch'a' ri
uwokik kib' ri q'atb'al taq tzij K'iche' xuquje' ri
kinimal, jujun e nima'q chi uwach nik'aj chik
on e laj, kkiya kanoq ri je'taq b'ixikil pa uwi' ri

∴

no'jib'al ri xa kutz'aqatisaj ri tzijob'elil ri k'a kamik maja' ktz'aqatik, qas k'o wi' ri ub'e'al. K'amib'al no'j: Ri Popol Wuj, kuq'alajisaj jalajoj taq b'ixikil sib'alaj nim upetik pa uwi' ri taqatal chi kech ri e q'axinaq chech K'amal taq b'e. Ri kiwujil ri Tamub' ktzijon pa uwi' ri uwokik kib' ri tinamit, ri kuya ub'ixik xuquje' ri uchak upatan ri e "nim ja" pa ri ucholajil ri q'atb'al tzij. Ri no'jwuj kech ri Ajpop Izkin Nija'ib' kutzi-job'ej ri ch'a'oj xeb'antajik jawi xkijach wi kib' ri K'iche'ab'.

Sib'alaj rajawaxik uq'alajisaxik kanoq chi konojel taq ri tanaj rech we no'jwuj kech'aw pa uwi' ri uwokik kib' q'atb'al taq tzij rech ojer taq tzij xuquje' ri e k'o kamik, ronojel wa' uq'ab' kik'aslemal ri winaq pa taq ri mayab' komon pa konojel taq ri ulewal xuquje' ri utaqexik na ri chak patan kech taq ri q'atb'al tzij K'iche' ruk' kichak ri mayab' k'amal taq b'e pa ri q'atb'al tzij kamik q'ij.

Reconstrucción del templo Tojil. Carmack, Robert.
 (2001). *Kik'ulmatajem le K'iche'aab'* - *Evolución del reino K'iche'*. PP 359.

1. Ri K'iche'ab' xuquje' ri jalajoj taq tzij pa uwi' ukokik ri q'atb'al tzij.

1.1. Tinamit K'iche'

Ri tinamit K'iche' kech konojel ri winaq ri kech'aw pa mayab' tzijob'al pa ri tinamit Paxil Kayala', sib'alaj e k'i wa' pa ri junab' 2023, 1,680,551 ri uwinaqilal, ri e k'o pa 4,537 km². Paj ulewal, keriqitaj pa wuqub' tinamit xuquje' kawinaq wuqub' uq'ab' taq tinamit rech we tinamit Paxil Kayala' (Richards, 2003: 62). Xa k'ut, ruk' ri xpaj rij kumal ri ajilanem winaqilal xb'an pa ri junab' 2018, ri winaq aj k'iche'ab' keriqitaj pa ronojel taq tinamit rech ri amaq'. (INE, 2018).

Jun chi kech ri tinamit sib'alaj e k'i ri uwinaqil kamik, kq'alajisaxik chi rumal ri kib'antajik uya'om q'ij chi k'asal na kiwach pine' k'exetal ri uwokik kib' pa taq ri q'atb'al tzij, are taq wa' jujun chi kech:

1. Ri uwokik kib' are kixe'al ri kiq'atb'al tzij pa taq ri komon xuquje' ri kikojob'al
2. K'o jun utzalaj taq kitaqanik.
3. Nim uchak upatan ri ucholajil ri utzwachil xuquje' sib'alaj utz ya'tal kumal ri iyomab' xuquje' ri jalajoj kiwach taq ajkunab' jachin taq k'o nim keta'mab'al no'jib'al petinaq uloq ojer taq tzij, k'amib'al no'j: ri tuj are jun chi kech ri kikunab'al.
4. Chakub'al rech:
 - a. Ub'anik taq ri tiko'nijik rech ri jastaq ketijowik,
 - b. Uk'olik xuquje' uya'ik uq'ij ri je'taq ija',
 - c. Ukemik taq ri atz'yaqib'al.
5. Ukojik ri nab'e kitzij K'iche' xuquje' ri kaxla'n tzij.

Wachib'al 1. Tinamit jawi keriqitaj wi ri winaqib' aj K'iche'

(Richards, 2003: 63)

6. Uwokik ri utzalaj k'ayinem pa Mesoamérica.
7. Nim keta'mab'al chech uk'amik taq ri k'ex-talil kya'taj pa taq ri kitanamit xuquje' ri ke-no'jinik, pacha' ri ukojik ri jalajoj taq no'jib'al chi man kech taj xuquje' ri k'axk'olil kik'ul-mam uloq jewa' xjolajk'al junab'.

Ronojel wa' we je'l taq no'jib'al tob'anaq chech uya'ik uchuq'ab' ri kib'antajik ri mayab' tinamit chi uwach jun chik no'jib'al pa ri jumay kamaj junab', chi uwach taq ri k'axk'olil kiriqom. Uq'ijol ri xek'ulmataj pa taq ri k'aslemal xuquje' ri xaq xetzijob'ex kanoq ruk' saqilal pa uwi' ri kiq'axem.

1.2. Jalajoj tzij uxe'al ri uwokik kib' ri q'atb'al taq tzij K'iche'

Rech kch'ob'otaj ri uwokik kib' xuquje' ri kichak kipatan ri q'atb'al taq tzij rajawaxik umajik lo rilik ri kixe'al taq ri alaxik xuquje' ri e k'amal taq b'e. Uriqitajik e jachin taq ri kixe'al taq ri alaxik, ri e petinaq wi, ri uwokik kib' xuquje' ri kichak

pa taq ri wokaj rech kikomon xuquje' pa rulewal ri tinamit.

Pa ronojel taq ri wuj xchomax kij, kech'aw pa uwi' ri kixe'al uloq ri winaq kamik, ri kitinamit xuquje' ri kelem b'i pa taq ri kitinamit rumal chi xek'ya'rik.

Ri kiq'axem xuquje' ri kopanem pa taq ri k'olib'al are wa' xb'anowik chi xwokotaj uloq ri utzijob'elil ri mayab' taq tinamit, pacha' kriqitaj pa ronojel taq ri b'antajik chi uwachulew. Xa k'ut ri utikitajik taq ri wokaj ri e k'olik xuquje' ruk' wa' kkik'am wi kib' ri winaqil, pacha' ri alaxik xuquje' ri q'atb'al taq tzij, are xkinimaj ri eta'mab'al kik'amom panoq jawi ri keriqitaj wi, xaq junam ruk' ri uk'amik kib' kuk' taq ri nik'aj wokaj winaq chik, jachin kuk' xkib'an ri kib'antajik xuquje' ri uwokik kib'. Are wa' ri xb'anowik chi xa e jun kiwach.

Ri tinamit K'iche' are taq xkimaj uwokik kib' man k'ax ta ri' ri xkib'an chech xa k'ut are taq xek'iya'r ri tinamit xnimar kiwach. Ronojel

wa' kutzijob'ej ri je'taq wuj xesolix kij are kuya ub'ixik ri nab'e taq nan tat, ri kitinimat xuquje' ri kelem b'ik pa taq ri kik'olib'al xuquje' uriqitajik ri kijastaq rech ktijowik rachi'l ri k'ak' taq kik'olib'al pa rulewal ri tinamit. Konojel kech'aw pa uwi' ri jalajoj taq k'olib'al xek'oji' wi, ri nima'q taq kib'anoj, ri uk'amik taq ri keqele'n kech ri k'amal taq b'e xuquje' ri ucholaj ri uwokik kob'.

Pa we ucholajil we no'jib'al ri', are taq ri tinamit k'iche' e laj na, xokisax ri' oxib' tzij ri k'o uxe'al are taq ketzijon pa uwi' ri uwokib' kib': ri nim ja, ri ch'ob' xuquje' ri amaq'.

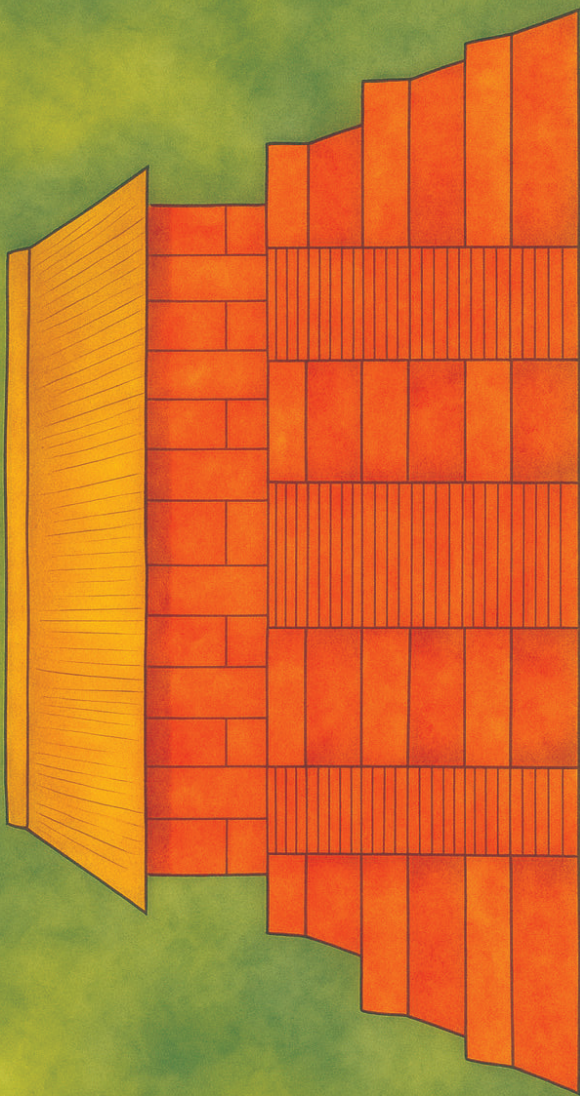
1.2.1. Nim ja

Jun tzij are taq kjachik keb' uch'aqapil, nim xuquje' ja. Are jawi kkib'an wi ri moloj ri nima'q taq alaxik. Ri nim alaxik kel kub'ij jawi e k'o ri juk'ulaj winaq xuquje' ri k'alk'wa'l, kuya ub'ixik ri ji'axel on alib'ixel e kachi'l ri ki'taq mam. We alaxik ri' junam ukab' kib'i' rech ri kitat, xaq xuw pa jun ja e k'o wi konojel on jun chik ja xa k'ut pa taq kixukut kajoq.

Ri nima'q taq winaq are ri' ri kkiya' kiq'ij, are e q'atb'al taq tzij xa rumal kkiya' ri pixab' chi kech ri alaxik pa taq ri kek'ulmatajik pacha' we:

- Tob'anem chi kech ri alaxik we k'o jun yab'ilal.
- Ub'anik taq ri loq'alaj taq ch'awem are taq kalax jun ak'al, k'ulanem, on jun kaminaq uwinaqil ri nim ja.
- Kipixab'axik ri alaj taq alitom, alab'om xuquje' ri q'apojib' we kkib'an jun jastaq man utz ta chi uwach ri q'ijolaj pa ri mayab' b'antajik pacha' ri saq'oril, elaq', ch'ayinikil chi kech jun alaxik, ri man saqil taj, ri tzijtal, nik'aj chik.
- Usolik uwach k'axkolil chi kixo'l taq ri k'ulb'a't pa uwi' ulew kuk' ri alaxik chi kixo'l taq ri nim ja.
- Uchajixik, uch'ojch'ob'exik ri uk'ya'b'al, b'e, juyub' are ta k'o jun k'atik rech ri juyub' nik'aj chik.
- Ucha'ik jun k'amal b'e rech ri nim ja kuk' ri komon.

Chi kixo'l ri k'ulaj taq winaq rech ri nim ja, ri achijab' are nim keqele'n pa ri uchomaxik ri keb'anik, ri ixoqib' are kkeqelej ub'anik taq ri loq'alaj taq ch'awem, ub'anik taq ri ktijowik, ch'ojch'ob'isanik xuquje' uchajixik taq ri ja k'olib'al ri kek'oji' wi ri alaxik.

Pa taq ri junab' xeq'axik ri alaxik xekiwok ri nim ja jawi keb'an taq ri moloj ib'. Jun nimalaj ja ri kewok pa taq ri tinamit on uk'u'xal tinamit jawi kek'am taq ri eqele'n. chila' kchomax wi rij ri chak patan keb'anik ri nim kipetik pacha' b'i ujachik taq ri eqele'n chi kech ri q'atb'al taq tzij, usolik uwach taq ri kechomaxik, rilixik taq ri k'ulb'a't. Xuquje' are chi' ri K'iche'ab' xnimar ri kulewal ruk' uch'akik taq ri taqatal tojb'alil kech nik'aj taq tinamit chik, pa taq ri nim ja kta' na chi kech ri e q'atb'al taq tzij rech kchomaxik jachin chi kech taq ri tinamit kenimaxik. Pa we nima'q taq moloj ib' kkiriq kib' e k'i nim ja ri kib'i'am Popol tzij. Jujun taq nik'onelab' rech taq ri tinamit kiriqom chi ri nim ja are ri mayab'

la' e k'o ri kijastaq pacha' tem, mexa xuquje' jastaq rech b'anib'al wa.

37

Pa ri uwujil Kaqchikel kitzijob'elil ri Xpantzay rech ri tinamit Tecpán kkiya ub'ixik pa uwi' ri nab'e uwokik kib' ri winaq are ri nim jay, jawi xkimol wi kib' ri qati't qamam xuquje' ri nan tat ruk' ri nim su', tun, su', xul xuquje' b'ix xkib'an wi ri sik'inem. Wa'n kuya ub'ixik, chi jun k'olib'al rech xeb'an wi ri chomanem kech taq alaxik xuquje' komon (Recinos, 1984:120).

1.2.2. Ch'ob'

Ri tzij ch'ob' kel kub'ij jun wokaj, kriqitaj pa ronojel taq ri wuj are taq ktzijob'ex ri kopanem pa taq ri ulewal ri xepe pa releb'al q'ij chech utzukuxik k'ak' taq kulewal kumal ri k'iche'ab' xuquje' nik'aj chik ch'ob'. Pa uwi' wa', ri Popol Wuj kutzijoj juwinaq keb' kib'i' taq ri wokaj e petinaq uloq.

Kajuxukut 3. Ch'ob' e petinaq pa ri releb'ala q'ij kub'ij Popol Wuj

No.	Ch'ob' e pitinaq jela' pa releb'al q'ij	Kib'i' ri tinamit kamik kojom chi kech taq ri komon pa jun uq'ab' tinamit.
1.	K'iche'	Utinamital ri K'iche' tzij
2.	Tepew Oloman	Ukab' b'i'aj pa taq ri tinamit pa ri nim ja' Motagua. Tepew are ukab' b'i'aj pa ri tinamit San Pedro Sacatepéquez
3.	K'ojaj	
4.	K'enech ajaw	Kib'i' ri k'amal taq b'e pa rulewal Yucatán
5.	Tamub'	Ukab' b'i'aj pa uq'ab' tinamit San Pedro Jocopilas, rech ri tinamit Quiché

No.	Ch'ob' e pitinaq jela' pa releb'al q'ij	Kib'i' ri tinamit kamik kojom chi kech taq ri komon pa jun uq'ab' tinamit.
6.	Ilokab'	Tinamit rech San Antonio Ilotenango, El Quiché
7.	Kaweq	Ukab' b'i'aj pa ri tinamit Rabinal, Baja Verapaz
8.	Nija'ib'	
9.	Ajaw K'iche'	Tinamit rech Santa Cruz del Quiché, El Quiché
10.	Rab'inaleb'	E uwinaqil ri Mayab' Cholchi' Achi
11.	Kaqchikeleb'	Uwinaqil ri Mayab' Cholchi' Kaqchikel
12.	Ajtzi'kina Ja/ Casa de pájaros; que incluyen a los Saqajib'/los madrugadores y Lamakib'/significado desconocido	Mayab' Cholchi' Tz'utujil

No.	Ch'ob' e pitinaq jela' pa releb'al q'ij	Kib'i' ri tinamit kamik kojom chi kech taq ri komon pa jun uq'ab' tinamit.
13.	Kumatz/ Serpiente	Ukab' b'i'aj rech tinamit Sololá, Chimaltenango xuquje' Comalapa xa k'ut k'o keb'in Kumez chech
14.	Tujal Ja/Casa del baño de vapor	Tinamit Sacapulas, El Quiché
15.	Uch'ab'a Ja/ Casa de los flecheros	Man riqitajinaq taj
16.	Ajch'umila Ja/Casa de las estrellas	Ch'umil ukab' b'i'aj rech tinamit Sololá xuquje' Chichicastenango
17.	Aj kib'a Ja/	Man riqitajinaq taj
18.	Aj b'atena Ja/Casa del b'at o instrumento para jugar pelota maya	B'aten ukab' b'i'aj rech tinamit Momostenango, Totonicapán

No.	Ch'ob' e pitinaq jela' pa releb'al q'ij	Kib'i' ri tinamit kamik kojom chi kech taq ri komon pa jun uq'ab' tinamit.
19.	Akul Winaq/ personas de Akul	Winaq rech ri li'anik Akul kriqitaj pa ri qajib'al q'ij rech ri tinamit Nebaj, El Quiché
20.	B'alam Ja/Casa del Jaguar	Tinamit Balanyá, rech Chimaltenango
21.	Kanchajeleb'/	Man riqitajinaq taj
22.	B'alam Kolob'/	Colop ukab' b'i'aj rech tinamit Cantel, Quetzaltenango

(Sam Colop, 2008, 136).

Ri Popol Wuj kuq'alajisaj chi xaq xuw kch'aw chi rij ri juwinaq keb' ch'ob' ri nim kipetik, xa k'ut xilitajik chi k'o chi na nik'aj.

Ri Na'tab'al wuj rech Tz'olaj ya', kch'aw pa kiwi' oxlajuj ch'ob' amaq', xuquje' oxlajuj ch'ob'

::

ajlab'al. Ri amaq' xejach jalajoj taq ri kichakub'al rech e q'atb'al taq tzij, q'ojomab'al, cholq'ij, ab'aj xuquje' je'l taq ab'aj. Ri ajlab'al xjach kichakub'al rech ch'a'oj.

Kajuxukut 4. Ch'ob' ri e petinaq pa releb'al q'ij kub'ij pa Na'tab'al wuj rech Tz'olaj ya'

No.	Ch'ob'	Tinamit e k'o kamik, utzijob'al on ukab' b'i'aj pa taq ri uq'ab' tinamit
1.	Kaqchikelab'	Uwinaqil ri Mayab' Cholchi' Kaqchikel
2.	K'iche'	Utinamital ri K'iche' tzij
3.	Rab'inaleb'	Uwinaqil ri Mayab' Cholchi' Achi
4.	Sotz'iles	Ukab' B'i'aj Kaqchikel ruk' ri uk'extab'alil Sotz'
5.	Tuq'uche'	
6.	Tujalajay/casa de la gente del baño de vapor	Sacapulas, El Quiché
7.	Wuchab'ajay	Chab'ajay ukab' b'i'aj chi kixo'l ri aj Sololá

...

No.	Ch'ob'	Tinamit e k'o kamik, utzijob'al on ukab' b'i'aj pa taq ri uq'ab' tinamit
8.	Ch'umilajay/ Casa de las estrellas	Chumil ukab' b'i'aj rech Sololá xuquje' Chichicastenango
9.	Lamaq'is	
10.	Kumatz	ukab' b'i'aj Kaqchikel pa tinamit Sololá, Chimaltenango xuquje' Comalapa ruk' ri uk'xeb'alil Cumez
11.	Aqajal	
12.	Tukuru'	Tinamit rech Tucurú, Alta Verapaz
13.	Tz'utujil	Mayab' Cholchi' Tz'utujil
Guerreros		
14.	Q'eqak'uch	
15.	B'ak'ajol	Bacá ukab' b'i'aj pa tinamit Santo Domingo Xenacoj, Chimaltenango
16.	B'ak'aj Poq	Bacá ukab' b'i'aj Santo Domingo Xenacoj

No.	Ch'ob'	Tinamit e k'o kamik, utzijob'al on ukab' b'i'aj pa taq ri uq'ab' tinamit
17.	B'akaj Xajil	Bacá ukab' b'i'aj rech Santo Domingo Xenacoj
18.	Sib'acijay	Ukab' b'i'aj rech tinamit Tecpán

(Otzoy, 1999:157).

Are taq kenuk' we keb' cholaj b'i'aj, e k'i ri ke-kamulaxik, xa k'ut ruk' jub'iq' uk'extalil. Konojel ri ch'ob' pa ri Popol Wuj xuquje' ri Na'tab'al wuj rech Tz'oloy Ya' e k'o juwinaq wuqlajuj b'i'aj.

**Kajuxukut 5. Ch'ob' e petinaq pa
releb'al q'ij pa ri Popol Wuj xuquje'
ri Na'tab'al wuj rech Tz'oloy ya'**

No.	Cholaj b'i'aj pa ri Popol Wuj	Cholaj b'i'aj pa ri Memorial de Sololá
1.	K'iche'	K'iche'
2.	Tepew Oloman	
3.	K'ojaj	

No.	Cholaj b'i'aj pa ri Popol Wuj	Cholaj b'i'aj pa ri Memorial de Sololá
4.	K'enech Ajaw	
5.	Tamub'	
6.	Ilokab'	
7.	Kaweq	Kaweqi'
8.	Nija'ib'	
9.	Ajaw K'iche'	
10.		Iqomaqi'
11.	Rab'inaleb'	Rab'inaleb'
12.	Kaqchikeleb'	Kaqchikel
13.	Ajtzi'kina Ja	Tz'utujil
14.	Saqajib'	
15.	Lamakib'	Lamak'is
16.	Kumatz	Kumatz
17.	Tujal Ja	Tujalajay
18.	Uch'ab'a Ja	Wuchab'ajay
19.	Ajch'umila Ja	Ch'umilajay
20.		Sotz'iles
21.	Ajkib'a Ja	
22.	Ajb'atena Ja	
23.	Akul Winaq	
24.	B'alam Ja	
25.	Kanchajeleb'	

No.	Cholaj b'i'aj pa ri Popol Wuj	Cholaj b'i'aj pa ri Memorial de Sololá
26.	B'alam Kolob'	
27.		Aqajal
28.		Tukuru'
29.		Tuq'uche'
30.		Kajayi'
31.		Paq
32.		Telom
Guerreros		
33.		Q'eqak'uch
34.		B'ak'ajol
35.		B'ak'aj Poq
36.		B'akaj Xajil
37.		Sib'acijay
Total	24	23

Ri tinamit kech'a pa we jalajoj taq wuj e kib'i' ri komon taq cholchi', tinamit on ukab' b'i'aj ri e k'o na kamik pa ri uq'ab' taq tinamit.

Pa ri Popol Wuj kub'ij che ri K'iche'ab' e ch'ob'ichal are taq xb'an kan ri uq'axinem we tzij

wa' jun wokaj winaq e cha'talik. Wa' ri wokaj e k'o oxib' ch'ob' chi upam xuquje' nim ja.

Pa uwi' ri ch'ob'ichal K'iche' k'o mul kb'ixik chi e kajib' ch'ob' nik'aj chik oxib'. Are taq kb'ixik chi oxib' ch'ob' pa ri Uwujil tinamit kech Aj Chi' uwi' Miq'ina', xa rumal chi ri xtikow uloq are ri Ik'ib'alam man xek'oji' ta kan ralk'wal xa rumal xkamik are taq k'ojol na. Ri k'amal b'e rech ri tinamit Tz'utuja, are taq xreta'maj ri ukamikal ri ukaj achi, xuta ri rokem kuk' ri ch'ob' K'iche' rech xkanaj kan pa uk'olib'al. Ri oxib' ch'ob' xkik'am chech xel uk'axel ri Ik'ib'alam, ruk' wa' xetz'aqat kiwach ri kajib' k'amal taq b'e. (Carmack & Mondloch, 1983:187).

Kajuxukut 6. Ch'ob'ichal K'iche' xuquje' ri e unim ja

Ch'ob'ichal K'iche'

Chob' K'iche'	Ch'ob' Tamub'	Ch'ob' Ilokab'
Kawek	Kakoj	Q'ale'
Nija'ib'	Ek'oa'maq'	Sik'a

Chob' K'iche'	Ch'ob' Tamub'	Ch'ob' Ilokab'
Ajaw K'iche'		Juanijà
Saqik		Rokche'
		Kaji'aj

Kajuxukut 7. Kajilab'al ri nim ja kech ri oxib' ch'ob'ichal K'iche'

Ch'ob'ichal K'iche'				Total
Ch'ob'	K'iche'	Tamub'	Ilokab'	3
Nim ja	24	22	18	64

Ri kik'yarik ri tinamit K'iche' xuq'at chi kij ri ch'ob' ri e petinaq pa releb'al ri q'atom tojonik. Xewiq chi nik'aj equele'n kech taq ri chajinelab' tinamit pa ronojel taq uwachil ri q'atb'al taq tzij pa taq ri komon xuquje' pa taq ri rulewal tinamit. Pa ri ch'ob' K'iche' xriqitaj nim no'jib'al xa rumal e k'i ri wuj xuya utzijob'exik. Ri ch'ob' Tamub' k'o ri kiwujil ri aj Tamub', jawi qas are kutzijob'e'j ri nim ja ri e k'o chi upam. Pa uwi' ri ch'ob' Ilokab', man qas ta nim ri xeriqitajik xa

rumal ri wujil xa julajuj uxaq k'olik, ruk' wa' xni-marisax no'jib'al xa rumal ketzijob'ex pa nik'aj taq wujil chik.

49

1.2.3. Amaq'

Kajib' kel wi ri utzijob'exik we tzij ri': ri nab'e ktzijon pa uwi' ri tinamit. Ri ukab' ktzijon pa kiwi' ri winaq xaq rech jun tinamit. Ri Rox jun laj uq'ab' tinamit chi uwach ri jun nim tinamit (Ximénez, 1985:71) xuquje' ri ukaj are ri laj tinamit chi kiwach nik'aj chik tinamit. (Coto,1983:63). We kamik k'o junjun taq aj-nik'onel pa uwi' tzijob'al kkiq'axej ri tzij amaq' junam ruk' tinamit. Pa ri wuj e solim, ilitajinaq chi kjunamax ruk' ri tzij ch'ob'.

Ri tzij amaq' tz'ib'atal pa ri Popol Wuj jumuch' wuqub' mul xuquje' amaq'el kch'aw pa uwi' tzij amaq' are taq kch'a' ri ch'o'j kuk' ri K'iche'ab' ri xek'oji' pa ri tinamit Jakawitz are chi' kkitzijob'ej ri tinamit ri xub'an ch'o'j kuk'.

1.2.4. *Tzij Nahuatl keriqitaj pa ri ucholajil q'atb'al tzij*

Amaq'el keriqitaj jujun taq tzij ri petinaq chech ri tzij nahuatl pa ri ucholajil ri q'atb'al taq tzij K'iche' ri xe'opan chech kik'axwach ri tzij K'iche'. Jujun chi kech we tzij ri' keriqitaj pa jujun taq wujil xa k'ut pa nik'aj chik man e k'o taj. Ri je'taq tzij are **chinamit**/kel kub'ij chi tz'apital rij, **tekpan**/kachoch ri k'amal taq b'e xuquje' **calpul** rech **calpulli** ri k'o oxib' ub'e'al: ja, iye'nib'al on jun laj uq'ab' komon.

Wa' ronojel k'o jun ub'e'al xa rumal chi ri tzij nahuatl jun tzijob'al kokisax pa Mesoamérica xuquje' pa ri tinamit México, kkikoj jalajoj taq tinamit ri k'extal taq ri nab'e kitzij are taq kkitzjob'ej kib', rumal wa', xeya'taj ri qajom pa tzij K'iche' rech ri tzijob'al náhuatl. Pa k'i taq tinamit ri tzij qas kokisaxik nim uq'ij chi kiwach ri tzijob'al pa laj taq tinamit are taq keq'ax ri q'ij ri tzij kokisax chech kik'axwach taq ri qas kitzij ri tinamit. Pacha' pa ri tzij kaxla'n k'o ri tzij rech

refacci3n, xa k'ut e k'i ri winaq kkikoj ri tzij coffee brake rech ri tzij ingl3s. Jeri' xk'ulmataj pa ri tzijob'al K'iche' ri xek'am kanoq xuquje' kekanaj kan pa ri choltzij rech ronojel taq q'ij kech taq ri tinamit.

51

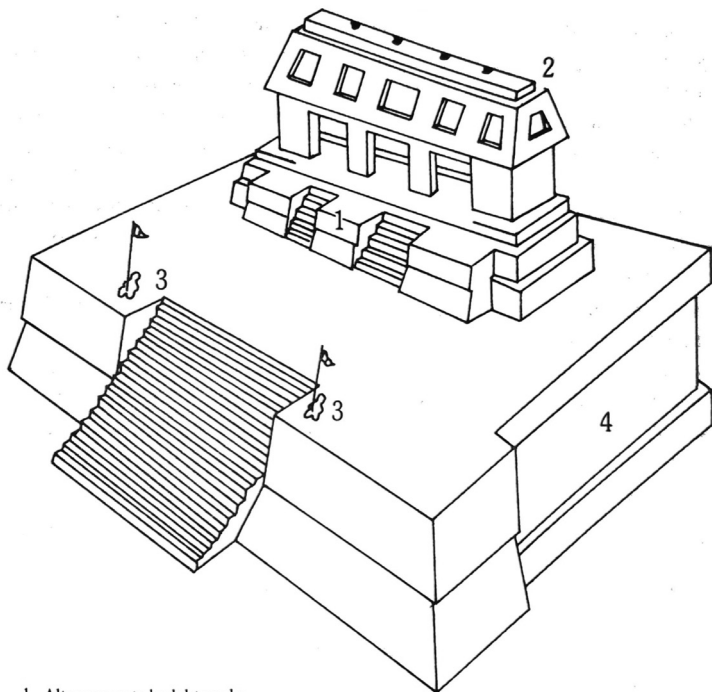

Ri nab'e mul are taq xriqitaj ri tzij Chinamit pa ri Popol Wuj are chi' kch'aw chi rij ri chinamit kech ri Kaqchikelab', ri xepe pa tinamit Tul3n, are taq' wa' ri kib'i' Ajpasotz'il xuquje' Ajpaxajil (Sam Colop, 2008:160).

Chech ri tzij chinamit petinaq wi ri tzij chinamital. Kamik kokisax pa taq uq'ab' tinamit rech ri tinamit K'iche' xuquje' jujun taq uq'ab' tinamit rech Kaqchikel ri keriqitaj pa uk'ulb'a'til tinamit jewa' kb'ixik chi kech ri juk'ulaj winaq, ri ixoq xuquje' ri achi ri nim kiq'ij. Are ri nima'q taq k'amal b'e ri k'o keta'mab'al pa uwi' ri loq'alaj tzijonem pa jun k'ulanem, muqu'nijik, kik'exik taq ri k'amal taq b'e, nik'aj chik. Are ri k'amal taq b'e ri kkik'am kib'e ri wokaj taq alaxik xuquje' ri komon.

Ri tzij chinamital xuquje' ri Kalpul xkik'ex uwach ri tzij nim ja, kamik q'ij we tzij ri kokisax pa jalajoj taq uq'ab' tinamit rech ri K'iche' xuquje' ri tzij nim ja kokisaxik are taq kb'an ri wokonem rech ri ja. Pa ri tinamit K'iche' rech Chi uwi' Tz'aq xuquje' ri uq'ab' tinamit e kik'ulb'at, jujun taq alaxik k'o ri kitanab'al, rumal la' ri winaq kkikoj ri tzij kalpul chi kech.

1. Altar proyectado del templo
2. Cresta del techo
3. Estatuas porta-estandartes
4. Águilas pintadas sobre el estuco

Reconstrucción del templo de Awilix. Carmack, Robert.
 (2001). *Kik'ulmatajem le K'iche'aab'* - *Evolución del reino K'iche'*. PP 363.

2. Chob' K'iche'

2.1. Kixe'al ri ajpopab' xuquje' ri kelem b'i pa kitinamit.

Ri Popol Wuj kumaj utzijob'exik ri equele'n k'a pa ri kitikitajik ri nab'e taq winaq ri e wexam ruk' ixim pacha' kub'ij ri mayab' no'jib'al K'iche'. Pa ronojel taq ri b'antajik pa ri uwachulew jun chik uwach ri kitikitajik ri nab'e winaq, pa we no'jib'al K'iche' ri nab'e winaq are ri e kajib' qati't qamam e wexam ruk' ri ixim ruk' kichuq'ab'il ri qati't Ixmukane xuquje' Xpiyakok.

“q'anwach ixim, saqwach ixim ri kiti'ojil, xaq xuw q'or ri kaqan ri kiq'ab' e winaq.” (Sam Colop, 2008: 129).

Are k'u wa':

- B'alam Ki'tze' ri uk'ulaj Kaqapaloja'
- B'alam Aq'ab' ri uk'ulaj Chomija'
- Majuk'utaj ri uk'ulaj Tz'ununija'
- Ik'ib'alam ri uk'ulaj Kaqixaja'

Ri loq'alaj Popol Wuj kub'ij chi ri nab'e equele'n xya' chi kech ri ixoqib' e wexam ruk' ixim are ri xoq'ojawab' ri e q'atb'al taq tzij. Ri ukab' equele'n are e ya'ol k'aslemal, are xepoq'isan ri winaq kech ri laj taq tinamit xuquje' nima'q tinamit.

“Man xaq xuw ta chi e kajib', xa k'ut e kajib', ri e qanan, ri uwinaqil *K'iche*” (Sam Colop, 2008: 135).

Ri wujil rech Rab'inal Achi xuquje' kukoj ri tzij xoq'ojaw chi kech ri e q'atb'al tzij chech ri uk'ulaj ri Job' ajawab' kech ri Rab'inaleb'. Wa' kuya ub'ixik, che ri ixoqib' xuquje' xek'oji' pa taq ri equele'n, man kb'ix taj jas ri kichak xkib'ano, xa k'ut k'o kan ri tzij ri xkib'i'aj (Breton, 1999:141).

Ri Popol Wuj kutzijob'ej chi ri kajib' qati't qamam e petinaq pa ri releb'al q'ij are taq maja' na kpakataj ri q'ij. Pa q'equ'mal xe'opanik pa Tulan chi jujunal chi kech xjach jun kab'awil chi kech, ri loq'alaj keqe'le'n. We tzij ri' kel kub'ij chi keb' tzij Kab' xuquje' wil. Ri uchuq'ab'il ri kab'awil are ri nimalaj uka'yib'al, kka'y chi rij, chi uwach, pa taq utzal, ajasik, ikim, chi upam xuquje' chi rij.

**Kajuxukut 8. E kajib' qati't qamam
xuquje' ub'i' ri kikab'awil**

E nab'e taq qati't qamam	Kab'awil
B'alam Ki'tze'	Tojil
B'alam Aq'ab'	Awilix
Majuk'utaj	Jakawitz
Ik'ib'alam	Nik'aqaj Taq'aj

Tojil jun wa' chi kech ri kab'awil kech ri chob' Tamub' xuquje' ri Ilokab', rumal la' man k'o ta jumul kkijach kib'. Xuquje' tz'ib'atal kanoq chi e petinaq ri Rab'inaleb', ri Kaqchichelab', ri Ajtz'ikina Ja e kachi'l ri Yaki. Pa taq ri

junab' ri' kich'uqum kib' xuquje' kiwiqom kib
ruk' kitz'u'mal awajib', man kikojom ta je'l
taq atz'yaq ri' (Sam Colop, 2008:142). Pa we
wuj kub'ij chi pa taq ri junab' ri' e tzukunelab'
xuquje' e molonelab' ri' ri winaqil.

Pa Tulan konojel ri ch'ob' kimulib' kib' rumal
chi sib'alaj xkina' tew rumal chi man k'o ta ri
q'ij, man jeri' ta k'u ri ch'ob' K'iche' rumal chi
xkiriq kiq'aq' are xtikow ri kab'awil Tojil, we
nik'aj ri' xekito' ri nik'aj chik tinamit xkiya ri
kiq'aq'. Xa k'ut, xqaj chi kij jun nimalaj sa-
qab'och, xchup ri kiq'aq'. Are taq xchup ri kiq'aq'
ri Tojil, xutzij chi jumul kech ri ch'ob' K'iche',
rech xkiya chi jumul kech taq ri tinamit xkib'ij
chi kech chi rajawaxik kkik'amowaj ri Tojil
chi are kikab'awil. Xa jun chi kech ri tinamit
ri xaq xreleq'aj uq'aq' xuquje' man xch'aki-
taj ta wa' kumal ri ch'ob' K'iche' are k'ut ri
aj Kaqchikelab'.

Pa ri Uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' kub'ij
chi are taq xe'opan ri e petinaq pa releb'al q'ij

ri kajib' e qati't qamam xkik'am pa uq'ab' ri tat Nakxit ri pisom q'aq'al. (Carmack & Mondloch, 1983:175). Pa we pisom q'aq'al k'olotal je'taq ija' rech ri tz'ite' rumal chi kaq ri uka'yib'al ri ija' kuk'utwachij ri q'aq'. Wa' e oxlajk'al (260) raqan ija' ri xokisax chech upajik rij ri kil panoq, ruk' wa' k'o ri nimalaj kichuq'ab'il.

61

...

Ri oxib' ch'ob' rech k'iche' xe'el uloq pa Tulan e kachi'l uloq oxlajuj ch'ob' e rech ri wuqub'amaq' rech ri tinamit Tekpan. Ri achijab' kikojom uloq ri kitoq', ri ixoqib' kikojom uloq ri qixak'pot rech ch'a'oj, kemom xuquje' pach'um ruk' b'ot xuquje' k'olaj taq uxaq che' rech man keq'ax ta ri ch'ap chi upam pa taq ri ch'a'oj. Kchomaxik chi wene' b'ot ri upam rech utz ukojik, pimalaj kem xuquje' rech kuq'iy ri upam, pacha' b'i kjunamataj ruk' ri ukemik ri nimaq' taq k'im. (Carmack & Mondloch, 1983: 175-176). We atz'yaqib'al ri xuquje' kch'a' pa ri Wujil kech ri Yax ruk' ri tzij xak'pota ch'u (Carmack & Mondloch, 1989:76).

Pa ri Popol Wuj xuquje' ri Uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' kub'ij chi ri K'iche'ab' e kachi'l

62

∴

ri nik'aj taq tinamit chik are taq xe'el lo pa ri
releb'al q'ij, kik'amom chi uloq ri katz'yaqib'al
rech ri eqe'le'n, kub'ij pa ri mayab' no'jib'al
are ri kab'awil, ri q'aq' xuquje' ri pisom q'aq'al
kuk'am uloq.

Pa ri Na'tab'al wuj rech Tz'oloy ya' kub'ij chi e
kajib' ri Tulan: ri nab'e kriqitaj pa ri releb'al
q'ij, ri ukab' pa Xib'alba, ri Rox pa uqajib'al
q'ij xuquje' ri ukaj pa ri Kab'owil. Nab'e mul ri
Na'tab'al wuj rech Tz'oloy ya' kuch'a' ri tzij Ch'ob'
are ri elem uloq pa Tulan. Kub'ij chi e oxlajuj
ch'ob' amaq' xuquje' e oxlajuj ch'ob' ajlab'al.
Chi kech ri tinamit xjach uloq ri keqe'le'n ri e
k'amal taq b'e, kichakub'al ri aj ch'a'oj. Xuquje'
loq'alaj taq jastaq ri xya'ow kichuq'ab', xya' lo jun
che' chi kech ri sib'alaj ko ub'i'am B'elejeb' Toj
xuquje' ri loq'alaj ab'aj ub'i' Jun Tijax (Otzoy,
1999:155-156).

Ri wujil kech Kachikelab', ri aj Xpantzay xuquje'
kuq'alajisaj ub'ixik che ri nab'e taq qati't qamam
are Kab'uwil Tenam, Alay Tem, Alay Chaqat e
ralk'wa'l ri Tulan Suywa, jun tinamit k'o ch'aqap

chech le palow, jawi kka'yan uloq ri q'ij, jawi kel uloq ri q'ij, rech ri Wuqub' Pek xuquje' Wuqub' Siwan. Ri qati't qamam e nima'q taq keta'mab'al ketz'ib'anik, kkajilaj ri q'ij, nimalaj kipetik (Recinos, 1984:123).

63

...

2.2. Ri e q'atb'al tzij pa taq ri tinamit

Ri q'atb'al taq tzij rech ri tinamit K'iche' xek'o'ji' jujun pa taq ri uq'atil ri uwach kulewal xuquje' ri tinamit. Ri nabe taq equele'n are ri nim ja ri xmajitaj uloq ruk' uwokik kib' taq ri alaxik. Pa taq ri rulewal tinamit ri ch'ob' on ch'ob' taq alaxik eta'matal kiwach rumal ri kitinamit xuquje' ri kajilal are xb'anowik chi nim ri kipetik. Pa taq ri rulewal ri ulew, ri ch'ob' k'iche' xe'uch'ak ri Tamub' xuquje' Ilokab', jun wa' chi kech ri nimalaj keqele'n.

Pa uwi' ri nim ja, ri Popol Wuj kutzijob'ej ri ub'e'al ri kiq'atb'al tzij, ri ub'anik taq ri q'atb'al pa ri tinamit Chi Ismachi' ilitajinaq chi man e ch'u'j taj xuquje' sib'alaj ya'om kiq'ij rumal

kkitzukuj ri utzilal chi kech ri kikomon. Nab'e uloq ri Chi Ismachi kiwokom kib' pa b'elejeb' nim ja.

Kajuxukut 9. Kajilab'al ri nim ja pa Chi Ismachi'

Kik'ulajil ri nab'e taq ajpopab'	Nim ja
B'alam Ki'tze' ri	3
B'alam Aq'ab'	3
Majuk'utaj	3
Ik'ib'alam	0
Total	9

Ri k'olib'al Jaqawitz, Chik'ix, Chich'aq, Jume'ta Ja, K'ulb'a', Kawinal ri uwokik kib' xkib'an ruk' ri b'elejeb' nim ja. Ri Popol Wuj kutzijob'ej ri uwach ri q'atb'al tzij jela' pa Ismachi' are taq wa' ri ub'antajik :

Kkik'aslemaj ri junamil, man itzel ta kkina'o xuquje' maj ti'tikil pa kanima'. K'o jun k'amal kib'e' sib'alaj kame'l, man k'o ta ch'o'j chi kixo'l, maj kkich'a'ojij rij, maj kkib'ij, are ri utzilal rech ri kintinamit ri k'o pa kanima'; maj ti'tikill xuquje' man kkib'an ta k'ax pa taq ri kkib'ano. Ri kutzilal are

ri kame'lal, man mayib'al ta kiwach, maja' na k'o kichuq'ab'il. (Colop, 2008, p. 190).

Ruk' ri kik'yal ri winaq xub'ano chi xtitaj chik jun tinamit ri xkib'i'aj Q'uma'r Ka'aj. Pa we tinamit ri' xek'iyar ri nim ja xopan pa juwinaq kajib', xek'oji' pa ri kajib' uxukuto ulew.

Kajuxukut 10. Kajilab'al ri nim ja pa Q'uma'r Ka'aj

Uxukut kaj uxukut ulew	Kik'ulajil ri qati't qamam	Ch'ob' K'iche'	Nim Ja
Releb'al Q'ij/Donde sale el sol	B'alam Ki'tze' xuquje' Kaqaaloja'	Kawek K'iche'	9
Qajib'al Q'ij/ Donde se oculta el sol	B'alam Aq'ab'	Nija'ib'Ajaw Q'alel	9
Ropanib' al Kaqiq/ Llegada del aire	Majuk'utaj xuquje' Tz'ununija'	Ajaw K'iche'	4

Uxukut kaj uxukut ulew	Kik'ulajil ri qati't qamam	Ch'ob' K'iche'	Nim Ja
Releb'al Kaqiq / Salida del aire	Ik'ib'alam xuquje' Kaqixaja'	Saqik (por sustitución)	2
Total, nim ja			24

2.3. Q'atb'al tzij pa taq rulewal tinamit

Ri tzij ch'ob' jolajuj mul kriqitaj pa ri Popol Wuj. Uk'amom rib' ruk' ri tzij ch'ob'ichal: K'iche', Tamub' xuquje' Ilokab'. Nab'e mul xta'tajik are taq xejach ri oxib' ch'ob'ichal rech kab'awil Tojil. Pa ri Na'tab'al wuj rech Tz'oloj ya' xriqitaj nab'e mul are ta xtzijob'ex ri kelem uloq pa Tulan e oxlajuj ch'ob' kech taq ri tinamit xuquje' oxlajuj ch'ob' kech ajch'o'jab'.

Ri tinamit K'iche' xnimar uwach ri k'amal ub'e are ri K'ikab', ruk' wa' xk'iy kiwach ri q'atb'al tzij pa taq rulewal ri tinamit, xa rumal chi rajawaxik ri kitaqanelab' taq ri tinamit ri xekich'ako.

Ri Popol Wuj kub'ij chi e k'i ri ch'ob' xebe' chech ioch'akik nik'aj taq ulewal chik, pa taq ri liya'nik xuquje' juyub' xe'el b'i ri uchi'chab' xuquje' ri uchi' k'a'm, xekiriq waqlajuj ulewal.

67

Kajuxukut 11. Tinamit xech'aktajik kumal ri uchi'chab', uchi' k'a'm jawi kiriqitaj wi kamik

No.	Tinamit ch'akom	Kib'i' ri tinamit kamik
1.	Ajchi uwi la	Tinamit K'iche' rech Chichicastenango, El Quiché.
2.	Ajkab'raqan	Tinamit mam rech Cabricán, Quetzaltenango.
3.	Ajsaqkab'aja'	Tinamit K'iche' rech San Andrés Sajqabaja, El Quiché.
4.	Ajsyaja'	Tinamit K'iche' rech Santa Catarina Ixtahuacán, Sololá.
5.	Ajmik'ina'	Tinamit K'iche' rech Totonicapán, Totonicapán.

No.	Tinamit ch'akom	Kib'i' ri tinamit kamik
6.	Ajxelajuj	Tinamit K'iche' rech Quetzaltenango, Quetzaltenango.

K'olib'al ri xech'akatajik maj ub'i' ri keriqitaj wi.

1. Ajchutimal
2. Saqiya'
3. Xajb'akej
4. Chitemaj
5. Wajxaqlajuj
6. Ch'ab'ik'aq'
7. Chi Jun Ajpu
8. Ajmak'a'
9. Ajxo'lab'az
10. Taq'ajal juyub'

Ri kajib' k'amal taq b'e xkiya keqele'n rech ka'yinel chi kech ri kik'ojol. Ri kimi'al xuquje' ri kik'ojol xkicha' taq ri kulew xuquje' xjach ri keqele'n pa uwi' taq ri juyub' rech Xe B'alax-Xe Kemak pa Chulimal.

Xejach taq ri eqele'n rech:

- **Q'alel/** K'amal b'e ri qas kril ruk' saqilal rech kuta q'atb'al tzij
- **Ajpop/K'amal** b'e nim eqele'n pa kulewal
- **Nim Ch'okoj/Nimalaj** eta'manel ruk' tz'ib'anem xuquje' tziyonem.
- **Q'alel Ajaw/Nimalaj** k'amal b'e qas kril ri saqilal rech kutaq q'atb'al tzij rech ri ch'ob' Ajaw K'iche'.
- **Q'alel Saqik'/** Nimalaj k'amal b'e qas kril ri saqilal rech kutaq q'atb'al tzij rech ri ch'ob' Saqik
- **Uq'alel achij/Q'atal** tzij kech ajch'o'jab'
- **Rajpop Achij/k'amal** kib'e ajch'o'jab'
- **Rajtz'alam Achij/Chajinel** rech ri q'atub'al b'anom ruk' ab'aj rech uchajixik ri tinamit. Ri ub'i' petinaq chech ri tzij Tz'alam rumal chi nab'e taq q'atub'al e wokom ruk' che'.
- **Utza'm Achij/** Tzukunelab' rech kriqitaj wi k'utub'al rech ch'o'j

Ruk' wa' xetikitaj juwinaq Q'alel xuquje' juwinaq Ajpop. Ri Uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' kub'ij janik'pa' equele'n e k'olik are xil nab'e ri unimal ri ulewal. Are taq xch'ak ri tinamit ub'i' Miq'ina' xejach taq ri equele'n pa jun k'olib'al ub'ik Joyam Q'anaq'.

Kajuxukut 12. Equele'n xjach chi kech ri ajch'o'jab'

Tinamit e petinaq wi ri ajch'o'jab'	Equele'n xjach chi kech ri k'ak' taq komon
Q'ulaja' (actualmente Quetzaltenango)	<ul style="list-style-type: none"> • 13 Q'alel • 13 Ajpop
Tz'ijb'achaj	<ul style="list-style-type: none"> • 12 Q'alel • 12 Ajpop • 12 Uq'alechij • 12 Rajpop Achij
Sija (Santa Catarina Ixtahucán)	<ul style="list-style-type: none"> • 8 Tz'alam
Q'oxton	<ul style="list-style-type: none"> • 8 Tz'alam

(Carmack, 1983:198).

Pa ri tinamital, are taq jun winaq kpaqib'ax chech releqe'n, kya' ri uchuq'ab'il kumal ri tinamit e nima'q. We chak patan ri' xtere'nex na ub'anik are taq e okinaq chi uloq ri kaxla'n taq winaq, wa' ronojel tz'ib'atal kan pa ri wujil rech Witzitzil Tz'unun, waral kutzijob'ej wi ri equele'n Witzitzil Tz'unun are taq xya' ri q'atb'al tzij pa uq'ab' rech ri tinamit Kulaja' , (are qas ub'i' pa tzij mam ri rulewal Quetzalenango) kamik. Xe'opan k'ut pa Q'u'ma'rkaj ri k'amal taq b'e kech ri K'iche', xa k'ut ri kib'i' k'o kan pa kaxla'n tzij are ri' ri xokisax chi kech (Gall, 1963:).

2.4. Nima'q taq q'atb'al tzij

Ri nima'q taq q'atb'al tzij kajib' ri kiq'atil:

- Nim'aq taq q'atb'al tzij
- Junjun uwachil Q'atb'al tzij
- K'amal taq b'e rech ri kojib'al
- K'amal taq b'e rech suk'ilal xuquje' rutzilaxik

2.4.1. *Ajpop*

Ri tzij ajpop keb' uch'aqapil aj are kub'ij ri chak patan rech jun winaq xuquje' pop, are kichuq'ab'il ri komon, kuk'utwachij ri ukemik jun pop, xuquje' kuk'ut ri k'olib'al rech ri q'atb'al tzij. Ri tzij pop kub'ij ri kjunumataj ruk' ri jun q'atb'al tzij. Rech kilitajik chi k'extal ri nima'q keqe'le'n kokisax ri tzij Ajaw.

2.4.2. *Jalajoj uq'atil ri chak patan kech ri q'atb'al taq tzij*

Ri Popol Wuj kuya ub'ixik chi, rech jun utzalaj uchakuxik taq ri chak patan, xilitajik chi rajawaxik kb'an kajib' uq'atil taq ri eqe'le'n rech jalajoj taq uwach ri patanijik keb'anik: Uta'ik jun rajawaxik kuk' ri q'atb'al tzij xuquje' pa uwi' ri kojb'al ruk' ri loq'alaj taq ch'awem, keb'an taq ri chak patan rech kil ruk' saqilal xuquje' sib'alaj utz uq'atik ri kchomaxik.

Ri kajib' chi q'atb'al tzij are taq wa':

- Ajpop

- Ajpop K'amja
- Q'alel
- Ajtzij Winaq

“Pa kakab’ xe’ok pa chajinem q’ij xuquje’ kkik’ex kib’ pa taq ri chak patan rech q’atb’al tzij xuquje’ kech konojel ri winaqil K’iche” (Sam Colop, 2008: 211).

We jalajoj taq uwachil q’atb’al tzij xub’an rajawaxik rech keb’ e q’atb’al tzij kkipatanij ri chak patan rech ri q’atb’al tzij xuquje’ keb’ ke’uxlanik. K’ate k’uri’ kkik’ex kib’ ke’ok chi ri nik’aj chech ri patanijem ri nik’aj chik ke’uxlanik jeri’ xkib’ano. Pa taq we q’ij kamik kb’an na we k’exanik chech taq we chak patan pa jalajoj taq tinamit: K’iche’, Chi uwi’ Miq’ina’ xuquje’ Chi Uwi’ Tz’aq. Jawi ri k’amal taq b’e pa taq ri komon kiwokom kib’ pa keb’ wokaj; ri nab’e jolajuj q’ij xuquje’ ri ukab’ jolajuj q’ij. Kamik are kkitaqej ri ik’ rech ri kaxla’n cholq’ij, xkijach pa keb’; ri nab’e wokaj kkisol uwach taq ri jastaq

kya'tajik pa uwi' ri q'atb'al tzij, jeri' kkib'an chik ri ukab' wokaj.

2.4.3. Ri q'atb'al taq tzij taqatal chi kij kkib'an ri loq'alaj taq ch'awem

Ri Popol Wuj kub'ij pa uwi' ri loq'alaj taq ch'awem.

E chuch qajaʷ, nimalaj taq ri kipeetik nimalaj ri' ri kich'awem.

Jewa' ri xkib'an chech umaltyoxixik ri k'aslemal kkimaltyoxij ri kkib'an pa ri q'atb'al tzij.

Naj taq q'ij kkib'an ri ch'awem, kkiya ri kisipanik chi kiwach ri loq'alaj taq rajawil q'ij..

Jewa' kkib'an chech ri kich'awem

B'elejeb' mul chi juʷinaq q'ij kkib'an ri ch'awem.

K'ate k'uri pa b'elejeb' mul chik kkiya ri kisipanem xuquje' kkita ri kuyub'al ri kijech'al pa kik'aslemal,

*Pa oxlajuj mul chik rech juwinaq q'ij kkiya chi
jumul ri kich'awem, kkita ri kuyib'al kimak k'ate
k'uri' kekijacha' ri kisikanem chi uwach ri loq'alaj
Tojil chi kiwach ri rajawal q'ij.*

Xaq xuw tulul,

Xaq xuw ajache',

Xaq xuw q'inom kkitijo,

Man k'o ta kirikil rech ixim gas kkitijo.

*K'ate k'uri' kkimaj chik wuqlajuj q'ij chi juwinaq
q'ij rech uya'ik ri kisikanem maj ri kiwa' rech ixim.*

*Qas tzij ri' kkiq'iy ri kinumik are wa' ri k'utub'al
chi kiwach rech nima'q taq ri keqele'n.*

*Xujuje' man kewar ta ri' kuk' kik'ulaj, xaq ki-
tukelal ri kek'oji'k are taq kkib'an ri loq'alaj taq
kich'awem.*

*Xa xuw pa taq ri tanab'al ri' kek'oji' wi ronojel taq
q'ij.*

Kekina'tajisaj,

Kkib'an ri kiporonem

Chila' ri' kek'oji' wi pa taq chaq'ab' xuquje' pa usaqarib'al

Kch'aw ri kik'u'x xuquje' kch'aw kipam are taq kkita pa uwi' ri jamaril pa uwi' ri k'aslemal ri e k'amal taq kib'e, ri kalk'wa'l xuquje' pa uwi' ri kiq'atb'al tzij.

Kkipaqib'a' kiwach pa ri kaj,

Are taq wa' ri kkita chi kech ri rajaɁwal ri q'ij saq are taq kkib'an ri kitz'onoj (Sam Colop, 2008: 208).

Are taq man kewa' taj kuya ub'ixik chi xaq cha'tal uwach ri kkitijo. Chi kixo'l ri k'amal taq b'e rech K'iche' are taq kkib'an ri chajim q'ij xaq xuw kkitij uwach taq che' xuquje' uk'ya' rech ixim. We wa'im ri' kb'an ta chi kiwach ri nima'q taq keqele'n pa ri q'atb'al tzij. Ri nab'e taq mul xb'an chajim q'ij rumal ri malyoxinem rech kik'aslemal. Xuquje' xeya taq ri sipanem chi uwach ri loq'alaj uwachulew ri chuq'ab'il xuquje'

kkib'an ri solinem chech taq ri k'ax kib'anom pa kik'aslemal. Kkitz'onoj ri kijamaril, kik'aslemal xuquje' kichuq'ab'il ri kitinamit xuquje' ri kalaxik e kachi'l ri kamal taq kib'e. Ri uq'ijol ri chak patan kya' pa kiq'ab' ri k'amal taq b'e are wa':

- 9 x 20 kub'ana 180 q'ij (upanik'ajil jun choltun, cholab' rech 360 q'ij)
- 13 x 20 kub'ana 260 q'ij (rajilab'al ri q'ij rech ri cholq'ij)
- 17 x 20 kub'ana 340 q'ij

Pa taq we q'ij kamik ri mayab' taq q'atb'al tzij pa taq ri komon rech tinamit K'iche' pa Chi uwi' Tz'aq, kb'an ri loq'alaj poronik pa umajib'al ri cholq'ij ri k'o 260 q'ij xuquje' cholab' ri k'o 365 q'ij chi upam. Xuquje' pa ri majib'al, panik'aj xuquje' uk'isb'alil ri uchak upatan ri jun q'atb'al tzij rech ri kaxla'n cholq'ij. Konojel taq ri q'at'bal tzij kkib'an ri loq'alaj kiporonik pa taq ri kikomon, pa ri kajib' komon rech ri uq'ab' tinamit. Xuquje' e k'o ri' ri loq'alaj taq kitanab'al

xaq xuw kech ri q'atb'al taq tzij chi jujunal taq ri q'at e b'i'tal chi kanoq.

2.4.4. Taqatal chi kij ri q'atb'al tzij kkib'an ri ch'awem.

Ri q'atb'al taq tzij kkib'an ri kich'awem chi kiwach ri kajtz'aq, ri rajawil q'ij, rech kk'u'xan uwach ri jastaq rech ktijowik, kik'aslemal xuquje' ri kik'iyem, rech maj jewa' jeri' pa taq ri kib'e ri uwinaqil tinamit xuquje' rech k'o jamaril. Kkitz'onoj ri' chi man k'o ta k'axk'olil pa kik'aslemal taq ri kitinamit. Ri taqatal chi kij ri q'atb'al taq tzij K'iche', man xaq xuw ta ri chomanem pa uwi' pwaqilal xuquje' ri chajinem tinamit, xa k'ut kemayow chi rij chi k'o utzilal pa kik'aslemal ruk' taq ri kojjob'al are qas kkilo chi rajawaxik pa taq ri kichomanem rech kkito' ri kitinamit. Ri loq'alaj kich'awem ri q'atb'al taq tzij are wa':

¡Chsaqarisan b'a, lal job'ichal q'ij!

Lal, Jun Raqan, lal, Uk'u'x Kaj Uk'u'x Ulew!

Lal, ya'onel rech ri wachinem xuquje' ri ktijowik.

81

Lal, tikonel kech alk'wa'lxelab'.

...

.

*Chtukin b'a' uwach, cheqaj b'a ri rax xuquje' ri
q'an uwach jastaq*

*Chya'oq b'a' ri kik'aslemal xuquje' ri kik'iyem ri
qalk'wa'l.*

Chepoq'isan b'a',

*Chek'iy b'a' ri keqan alaq, ri kkik'ol alaq, ri kki-
na'tajisan alaq pa taq ri be, pa taq ri uq'ab' ri be,
pa taq ri nim ja', ri siwan, chi uxe' taq ri che', chi
uxe' taq ri k'a'm che'.*

*Chya' ri kalk'wa'l, maj b'a k'axk'olil, maj b'a'
k'ax pa ri uwachulew, jalajoj taq uwach k'axk'olil
man kya'taj ta b'a' ri molom tzij chi kij xuquje'
chi kiwach.*

*Man keqaj ta b'a' chi uwach q'atb'al tzij, man
kb'an ta k'ax chi kech, man kq'at ta makaj chi kij
rumal ri q'atb'al tzij.*

Man kitaqej b'a' ri xulunem pa taq ri b'e, xuquje' ri paqalik pa taq ri b'e.

Maj b'a' k'axk'olil, man ketzaq ta b'a pa taq ri k'axk'olil, chi kij xuquje' chi kiwach. .

Cheya' b'a' pa taq ri rax b'e xuquje' rax uq'ab' b'e.

Man kkik'ulmaj ta b'a ri k'axk'olil, ri q'oxom, rumal amak, rumal ri k'ax xb'an chi kech.

Qas b'a utz ri kik'aslemal ri kkiya ri achuq'ab'il, ri at k'o pa kik'u'x xuquje' ri at k'o kuk'.

Lal, Uk'u'x Kaj, Uk'u'x Ulew, ri loq'alaj Pisom q'aq'al, xuquje' lal Tojil, Awilix, Jaqawitz; raxalaj kaj, uwachulew, ri kajib' uxukut, ri kajib' utzal.

¡Xaq xuw b'a' k'o ri saqarib'al, xaq xuw b'a k'o ri jamaril, katkib'i'aj chi awach, chi uwach ri loq'alaj rajawil q'ij! (Sam Colop, 2008: 209-211).

Ri utikitajik ri ch'ob' man nima'q ta kiwach ri', k'ate xek'iyik are taq xyataj jun ch'o'j chi kixo'l pa Chi Ismachi', are taq xk'oji' chech reqele'n Ajpop K'otuja xuquje' ri Ajpop K'amja Istayul.

Ri q'atb'al taq tzij rech ri ch'ob' Ilokab' xkaj xkikamisaj ri K'otuja rech kkanaj kan utukel ri Istayul. Xemajitaj ri nima'q taq ch'oj are xech'akan ri tinamit K'iche'. Pa ri junab' ri' xmajitaj uwokik ri q'atub'al ri xb'an ab'aj xuquje' xewok taq ri tinamit pa Chi Ismachi'.

83

...

Pa ri uwujil tinamit Chi Uwi' Miq'ina kutzizijob'ej ri ub'antajik jasche xnimar kiwach: ri usolixik, xokisax ri jalajoj taq uwach lakan ri k'utub'al kech ri ulewal xuquje' kutzizijob'ej ri kajib' q'atb'al taq tzij xuquje' k'amal taq b'e kech chajil tinamit. Ri kab'ichal chi kech ri e kajib' kkib'an chak patan kech ri uwinaqil tinamit, ri nika'j chik kab'ichal k'amal kib'e chajinelab' tinamit, rumal e k'o pa ri junab' rech kkinimarisaj uwach ri kulewal. Xuquje' kuk'utuwachij ri nimalaj eqe'le'n.

Kajuxukut 13. Q'atb'al taq tzij kech ri tinamit,
kech ri chajil tinamit xuquje' ri retal kik'utub'al

Nimaq taq ajpopab'	K'utub'alil ri keqele'n
Ajpop/ gobernante máximo	<ul style="list-style-type: none"> • Kaji' muj/ kajib' ismal ri kuya muy pa ri kik'olib'al • Sub'aq'/su' rech b'aq • Ajchamcham/Tambor • B'eleje Nakatab'aj/ b'elejeb' okox pacha' ab'aj upetik • Ch'ami'y ib'oy ch'arab'/ ch'ami'y ruk' ujolom ib'oy
Ajpop K'amja/ gobernante, quien ocupa el lugar del ajpop si él no está presente.	<ul style="list-style-type: none"> • Oxib' muj/ oxib' ismal ri kuya muy pa ri kik'olib'al • B'eleje Nakatab'aj/ b'elejeb' okox pacha' ab'aj upetik • Ch'ami'y ib'oy ch'arab'/ ch'ami'y ruk' ujolom ib'oy
Nima Rajpop Achi/ Gran guerroo guardián de la estera	<ul style="list-style-type: none"> • Ka'ib' muj/ keb' ismal ri kuya muy pa ri kik'olib'al

Nima'q taq ajpopab'	K'utub'alil ri keqe'le'n
Ch'uti' Rajpop Achi/ Pequeño guerreo guardián de la estera	• Jun muj/ jun ismal ri kuya muy pa ri kik'olib'al

(Carmack & Mondloch, 1983: 123).

2.4.5. *Ajpopab' nima'q keqe'le'n*

Xa rumal chi ri q'atb'al tzij man kkwonin taj xa jun winaq chech upatanixik e k'o e k'i' rajchakib' ri tob'anelab' rech ri nim ajpop, jachin k'o jun qas kik'olib'al pa ri rachoch ri ajpop, jawi ket'uyi' pa "yuquya'q taq tem", e b'anom ruk' xa jun uwach pimalaj utemal ja. jas k'ut ri chak kipatan jachom pa kiq'ab' jeri' ri uwach ri kitem e k'o tem e laj, taq e xax kiwach. We tem ri' kjunumataj ruk' ri tem ke'okisax kamik pa tinamit Chi uwi' la kuk' ri ajpatanib'. Ri waqib' ajchakib' rech q'atb'al tzij kek'oji' pa taq ri tem pima'q xuquje' yuquya'q e laj, xuquje' e xax:

1. Q'alel/are ri ajpop ri kril ruk' saqilal rech kuta q'atb'al tzij

2. Ajtzij winaq/are ri ajpop ri ya'tal chech kch'aw pa uwi' ri utzilal kkiriq ri tinamit chi uwach ri Ajaw K'iche'
3. Nim Ch'okoj/Nimalaj ya'al tzijonem ruk' tz'ib'anem xuquje' ruk' ch'awem
4. Q'alel K'amja/Ukab' ajpop ri kril ruk' saqilal rech kuta q'atb'al tzij pa ri tz'aq.
5. Nim K'amja/Nim ajpop rech ri tz'aq
6. Ajaw Lolmet/Molonel rech tob'anik pacha' ri b'ot. Pa ri choltzij K'iche' kub'ij Lolkab', molinel rech kab', Lolmay molinel uxaq sik', Lolkakaw molinel rech kakaw.

Ri nik'aj taq ajchakib' chik ri tob'anel rech ri Ajaw K'iche' kkib'an taq ri chak pacha' taq we nik'aj ri':

- Oxib' Chokojib'/ajya'l tzijonem pa ch'awe xuquje' ruk' tz'ib'anem.
- Oxib' Utz'am Pop/E k'exwachinel rech ri k'amal b'e pa taq tinamit keritaj naj.
- Oxib' Yakolija/ E yakol taq ja (Carmack, 1983:183-184).

- Pop K'amja/ K'amal taq b'e ri wokaj ri nim kipetik chi kiwach ri ajpopab' kuk' nik'aj taq tinamit chik. K'amib'al no'j, ri taqonelab' ri kekik'ama lo ri Ixlem umi'al ri ajpop rech Malaj, Mayab' tinamit Tz'utujil, rech xk'uli' ruk' Q'ukumatz K'otuja ajpop rech Ismachi'.

Ri wokaj e patanelab' xkik'am b'i ri sipanem rech ri tz'onoj, ri jastaq xejach chi kech unan utat rech ri ali. (Carmack & Mondloch, 1983:192). Kamik q'ij ri tz'onoj jun chi kech ri chak patan kb'anik are taq kb'an ta'ow ali rech jun k'ulanem, jun uwach ri b'anoj pa ri mayab' k'ulanem.

2.4.6. K'amal taq b'e pa ri kojob'al

Pacha' ri tzijob'em chi kanoq ri ch'ob' K'iche' k'o jun kikab'awil chajinel xuquje' taqanel rech ri ajpop ya'ol ri sipanem chi kiwach. Pacha' kub'ij ri Popol Wuj xuquje' ri Uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' are taq wa', jacha' k'ut ub'anom ri ch'ob':

Kajuxukut 14. Kab'awil chajinel rech
ri ch'ob' pa ri Popol Wuj xuquje' ri
Uwujil tinamit Totonicapán

Ch'ob'	Popol Wuj	Uwujil tinamit
Kawek	Ajaw Aj Tojil/ Ajpop rech ri	Kajib'
Ilokab'		Jun k'amal ub'e ri kojb'al
Ajaw K'iche'		Jun k'amal ub'e ri kojb'al

**2.4.7. *K'amal ub'e ri solinem k'aslemal
xuquje' kunanem***

Chi kixo'l taq ri ajpopab' e k'o xuquje' ri b'anal taq q'atb'al tzij chi kech ri winaq e b'anal taq k'ax. Ronojel mul ktzijob'ex kij ri kkib'an ri k'ax. Amaq'el kech'a' keb' equele'n: Rajpop Ajtz'alam xuquje' Utz'am Chinamital, we patanelab' ri keriqitaj pa ri tinamit pa Nim ja Sokb'aqi ri ja jawi ksol wi kij ri winaq. Kb'an ri q'atb'al tzij chi kij ri winaq kkiya k'axk'olil are ksolow jun Ximonel, Rapanel ri kkib'an q'atb'al tzij

ruk' xik'ay, xa jeri' man kub'an ta chi jumul ri q'oxom. Are taq kb'anitaj ri q'atb'al tzij chi kij, ri winaq kkimaj ri usak'ajisaxik kib', rech man keq'aj ta chi jumul pa makaj. (Carmack & Mondloch 1983).

**Kajuxukut 15. Chak patan kech ri
k'amal b'e rech solinem, ta'ba'l q'ab'al
tzij xuquje' ri retalil equele'n**

K'amal taq b'e	Retalil ri equele'n	Chak patan
Rajpop Ajtz'alam/ Los del petate y la madera	Kotz'ijab'al pwaq/ Guirnalda de plata traída del oriente	Kkitatab'ej ri nima'q taq k'axk'olil kech ri winaq rech ri komon
Utz'am Chinamital/ Los que guían a la comunidad	Kotz'ijab'al pwaq/ Guirnalda de plata traída del oriente	Kkitatab'ej ri laj taq k'axk'olil kech ri winaq rech ri komon

Ri usolik, ukirik kib' kajib' uwach ub'anik:

- a. Umesik rij ri winaq ruk' jastaq k'o ki-chuq'ab'il saqitoq' xuquje' ruk' ri saq uk'a' kej. Chech taq we q'ij kamik ri ajq'ij kkimes kik'aslemal ri winaq ruk' chay Ab'aj.
- b. Kajib' mul kokisax pa tuj rech kesax kan ronojel ri man utz taj pa uch'akul ri winaq kekanaj kan e q'alaj on e ch'ojch'oj. Ksol kij ruk' xik'ay.
- c. Kkitij joch' rech k'ilim ixim k'o ne' mul kkitij ri k'aj tij k'ilim. Chech taq we q'ij are ri ajq'ij kumes ri kik'aslemal ri winaq ruk' rax tij kq'axix chi rij ri winaq rech kesax taq ri k'ax.
- d. Ke'atin pa joron ja' rech q'eb'u'n, kkikoj ri sel xuquje' ri kukub', ri kkik'ol wi ri kija'.

Ri jalajoj taq ucholajil ub'anik ri q'atb'al tzij chi kech ri winaq kkib'an jun k'ax, ri xya'kow chi lo uq'ij are ri Nakxit (Carmack & Mondloch, 1983:191-192). Ruk' wa' kilitajik chi pa ri mayab' no'jib'al man xaq xuw ta ub'anik q'atb'al tzij chi rij ri b'anal k'ax, xuquje' usuk'umaxik

uk'aslemal ruk' taq ukirik usolik ri uk'aslemal
rech man kqaj ta chi jumul chech ub'anik ri k'ax,
rech man kub'an ta chi k'ax chi kech ri utinamit
chwe'q kab'ij.

93

Ri wujil rech Tamub' kub'ij chi ri Ajtz'alam
xuquje' Utza'm Chimanital, xa qas e cha'om ri'
chech ri equele'n chi kixo'l taq ri uq'ab' alaxik
kech ri nab'e taq ajpopab'. Xya' ri kequele'n are
xek'amow b'i ri awas tem xuquje' ri awas chak'at
(Recinos, 1984: 39). Ri tzij awas kb'ixik chi are
ri mak, xa k'ut wa' uno'jib'al ri kaxla'n kojbal ri
kb'ix chech makaj, xa k'ut pa ri mayab' b'anta-
jik are uya'ik uq'ij ronojel ri e loq'alaj taq jastaq,
knimaxik rech man kuya ta k'axk'olil pa ri k'as-
lemal. Rumal la' ri kitem ri ajpopab' man k'o ta
chi jun winaq ya'tal chech kkub'i' pa ri tem xa
jeri' man kuk'am ta lo q'oxom pa ri k'aslemal.
Rumal la' kamik pa taq nik'aj tinamit pacha'
rech q'anjob'al rech Chinab'ejul, are taq ri alkal
txa' ri b'anal loq'alaj ch'awem chi taq ja, kya'
q'anoq ri utem wa' k'o jun taqo'n chech ub'anik
we chak ri'. We chak ri' kjunumataj ruk' ri

chak pa ri ja k'olib'al, kamik are kya' na uq'ij ri utem ri ri'j winaq. Xuquje' chech taq we eqe'le'n ri' xjach jun retal ri reqe'le'n ruk' we jalajoj taq jastaq ri': sik'ajan, b'aqil koj, b'aqil b'alam.

Pa ri wujil kech ri Tamub' xuquje' tz'ib'atalik ri ucholajil usolik umesik uk'aslemal jun winaq ri kub'an k'ax. Ri ratinem pa joron ja' ruk' q'eb'un kumes rij ri winaq xa k'ut are kukoj ri atinib'al sel, nim tol, atinib'al kukub' (Recinos, 1984:41).

2.4.8. Keqe'le'n taq ri ajpopab' kech ri oxib' ch'ob' K'iche'

Ri ch'ob' K'iche' kkib'an jun ajpop nim reqe'le'n pa ri ulewal, nim ri kiq'ij pa kiwi' ri Tamub' xuquje' ri Ilokab'. Ri ch'ob' Kaweq K'iche' b'elejeb' ri reqe'le'n pa ri uq'atb'al tzij.

**Kajuxukut 16. Egele'n rech ri
ajpop rech Ch'ob' K'iche'**

No.	Egele'n rech ri ajpop
1.	Ajaw Ajpop/ nim regele'n pa ri rulewal tinamit.
2.	Ajaw Ajpop K'amja/Nim ajpop ri kok chech uk'axwach ri Ajaw Ajpop.
3.	Nim Ch'ocoj Kaweq/ Nimalaj tijonel rech tzijonem xuquje' tz'ib'anam kech ri Kaweq.
4.	Ajaw Aj Tojil/ Nim Ajaw rech ri loq'alaj q'aq' pa Tojil.
5.	Ajaw Q'ukumatz/Nimalaj Ajaw rech ri loq'alaj q'aq' pa Q'ukumatz.
6.	Popol Winaq Chi T'uy/ Ajpop chajinel pwaqil, chajinel rech q'inomal.
7.	Lolmet Kejnay/ Molonel rech q'atom tojonik (tob'anik ruk' jastaq: ti'j rech masat, b'o't, kakaw, kab' xuquje' ri chak kkib'an ri winaq).
8.	Popol Winaq Pa Jom Tzalat'z'/Ajpop k'amal ub'e ri etz'anem chaj chay xuquje' nik'aj taq etz'anem chik.

No.	Eqe'le'n rech ri ajpop
9.	Uchuch K'amja/Noy ajpop k'amal b'e rech uk'amik taq ri chak patan kech ri ajpopab' pa tinamit xuquje' ri pixab'anel rech ri ajpop.

(Sam Colop, 2008:195).

Chi jujunal taq ri eqe'le'n are kk'amow kan ri jun winaq rech ri nim ja, e kachi'l ri Kaweq. Rajawaxik kq'alajisaj kanoq che ri nab'e taq nim ja are xe'eqelenan ri e kalk'wa'l ri nab'e taq ajpopab'. Are taq xeq'ax ri q'ij xk'extaj qas kib'i' winaq rech nim ja chi uk'axwach ri keqe'le'n. Kamik we k'ulmatajem ri' kilitaj na pa ri tinamit rech Chi uwi' Miq'ina', are taq jun alwasil kuk'am ri eqe'le'n rech kuk'axwachi'j ri ukomon. Ri winaq man kkib'ij ta ri ub'i' are kkib'ij ri ub'i' kojom pa ri komon. K'amib'al no'j, ri tat Domingo Tzul, are alwasil rech ri komon Paquí, are taq kopan pa ri moloj rech ri kawinaq wajxaqib' komon, man k'o ta jun kub'ij ri ub'i', are kkib'ij ub'i' ri komon kuk'utwachij Paquí.

Pa ri mayab' q'atb'al tzij kech ri mayab' K'iche' rech Chi uwi' la e k'o wajxaqib' equele'n, chi jujunal k'o jun kequele'n e cha'tal kumal ri wajxaqib' komon jawi jachital wi ri tinamit. We chak patan ri' xuquje' kb'an pa ri tinamit Santa Lucía Uatlán, jawi ri equele'n rech ajkalte, kuk'am jun winaq chi kech ri wuqub' e k'o pa ri tinamit, xuquje' kub'an ri uchak patan pa kajib' junab'.

97

E nima'q taq kipetik ri equele'n pa ri Ch'ob' K'iche' xa rumal ri' kecha' kanoq kkib'an ri keb' chak patan pa uwi' ri kojbal: Ajaw Aj Tojil xuquje' Ajaw Q'ukumatz. Xuquje' are ri ajequele'n rech ri mayab' chajchay: Popol Winaq Pa Jom Tzalat' xuquje' chila' ya'om wi reqelen ri ixoq pa Uchuch K'amja sib'alaj nim wa' we equele'n ri' pacha' ri nik'aj chik equele'n kech ajpopab'.

Jun chi ri nim uq'ij chi kixo'l ri K'iche' are ri nim ja kech ri nab'e keb' ajpopab' chila' are qas kib'i are' kokisaxik. Ri ja rech Ajaw Ajpop

ub'i'am ri' K'uja xuquje' Ajaw Ajpop K'amja
ub'i'am Tz'ikinaja.

Ri Nija'ib' Ajaw Q'alel b'elejeb' ri requele'n pa ri
q'atb'al tzij.

Kajuxukut 17. Requele'n ri ajpop rech ri ch'ob' Nija'ib' Ajaw Q'alel

No.	Requele'n ri ajpop
1.	Ajaw Q'alel/ Nim Ajpop ri keril ruk' saqilal ri ub'anik q'atb'al tzij.
2.	Ajaw Ajtzik Winaq/ ajya'ol utzij ri ajpop.
3.	Ajaw Q'alel K'amja/ Nab'e winaq ya'tal chech kok chech uk'axwach ri Ajaw Q'alel.
4.	Nima K'amja/ Ukab' winaq ya'tal chech kok chech uk'axwach ri Ajaw Q'alel.
5.	Uchuch K'amja/ Noy ajpop kuk'am ub'e ri uk'amik taq ri chak patan kech ri ajpopab' pa tinamit xuquje' ri pixab'anel rech ri ajpop
6.	Nim Ch'ocoj Nija'ib'/ Nimalaj tijonel rech tzijonem xuquje' tz'ib'anam kech Nija'ib'.
7.	Ajaw Awilix/ Nimalaj Ajaw rech ri loq'alaj q'aq' pa Awilix.

No.	Reqele'n ri ajpop
8.	Yakolatam Utz'am Pop Saqlatol/ Ajpop chajinel rech ri uch'ojch'ob'isaxik ri je'taq k'ulb'a't kech taq ri ulewal kech ri Nija'ib' rech kilitaj ruk' saqilal.
9.	Nima Lolmet Ye'oltux/ Molonel rech q'atom tojonik (tob'anik ruk' jastaq: ti'j rech masat, b'o't, kakaw, kab' xuquje' ri chak kkib'an ri winaq).

(Sam Colop,2008:196).

Oxib' ri reqele'n ri Nija'ib' rech ri K'amja: 1. Ajaw Q'alel K'amja, 2. Nima K'amja, 3. Uchuch K'amja.

Ri Ajaw K'iche' kajib' ri reqele'n rech ri q'atb'al tzij.

Kajuxukut 18. Reqele'n ri ajpop rech Ch'ob' Ajaw K'iche'

No.	Reqele'n ri ajpop
1.	Ajtzik Winaq Ajaw/Ajya'ol utzij ri Ajaw K'iche'

No.	Reqele'n ri ajpop
2.	Ajaw Lolmet/ Molonel rech q'atomtojonik (tob'anik ruk' jastaq: ti'j rech masat, b'ot, kakaw, kab' xuquje' ri chak kkib'an ri winaq)
3.	Nim Ch'ocoj Ajaw / Nimalaj tijonel rech tzijonem xuquje' tz'ib'anam kech ri Ajaw K'iche'
4.	Ajaw Jaqawitz/ Nimalaj Ajaw rech ri loq'alaj q'aq' pa Jaqawitz

(Sam Colop, 2008:196).

Reqele'n ri ajpop rech ri ch'ob' Saqik.

Kajuxukut 19. Reqele'n ri ajpop rech ri Ch'ob' Saqik

No.	Cargo
1.	Tz'utuja/Ajpop chajinel rech ri ja jawi kk'ol wi ija' rech ixim.
2.	Q'alel Saqik/ Nim Ajpop ri keril ruk' saqilal ri ub'anik q'atb'al tzij.

(Sam Colop, 2008:197).

E keb' ri ajpopab' junam e k'o wi pa ri nim ja.

2.4.9. *Uk'amik taq ri eqele'n kech Ajpop pa ri ch'ob' K'iche'*

Nab'e taq mul xa e kajib' ri ch'ob' K'iche' xa rumal xaq chi kixo'l ri nab'e kajib' k'ulaj winaq xel wi. Xa k'ut, ri ukaj k'ulaj man xalk'walan taj xa rumal k'a kajol ala na are taq xkamik. Pa jujun taq paj no'jib'al kch'aw chi rij ri kajib' ch'ob' K'iche', ri Saqik' k'o keqele'n pa ri q'atb'al tzij xa k'u man k'o ta jun kajpop.

Kajuxukut 20. Uk'amik taq ri eqele'n kech Ajpop pa ri ch'ob' K'iche'

Kawek K'iche'	Nijaib' Ajaw Qalel	Ajaw K'iche'	Saqik'
1. B'alam Ki'tze'	1. B'alam	1. Majuk'utaj	Sin descendencia
2. K'oqawib'	Aq'ab'	2. K'o'ajaw	
3. B'alam Konache'	2. K'o'akul y K'o'akutek	3. Q'aq' Laqam	
4. K'otuja e Istayul	3. K'ochajuj y K'otz'ibaja	4. K'okosom	
5. Q'ukumatz y K'otuja	4. B'elejeb' Kej	5. K'omajkum	
6. Tepepul e Istayul	5. K'otuja	6. Wuqub' Aj	
	6. B'atz'a	7. K'okamel	
	7. Istayul	8. K'oyabakoj	
		9. Winaq B'alam	

10. K'ik'ab' y Q'awisimaj Expandieron el territorio K'iche'	8. K'otuja' 9. B'elejeb' Kej 10. Ke'ema 11. Ajaw K'otuja 12. Don Cristóbal 13. Don Pedro de Robles		
11. Tepepul e Istayul			Sin descendencia
12. Tekum y Tepepul			
13. Wajxaqib' K'am y K'ik'ab'			
14. Wuqub' No'j y Kuwaterpech			
15. Oxib' Kej y Belejeb' Tz'i' (invasión española)			
16. Tekum y Tepepul			
17. Don Juan de Rojas y Don Juan Cortés			

(Sam Colop, 2008:2014-2015).

Ri k'isb'al taq ajpopab' are le Kaweq K'iche' xuquje' ri Nija'ib' Ajaw Qalel kaxla'n taq ri kib'i'

xa rumal xkik'am ri keqele'n are taq e okinaq chi uloq ri kaxla'n taq winaq xokisax kan jun chik kib'i' chila' xesach kan ri mayab' taq b'i'aj.

2.4.10. Opanem chech ri eqele'n rech Ajpop

Ri Popol Wuj kub'ij chi ri ajpopab' pa ri nab'e taq mul xa jun echeb'al xkiya kan chi kech ri alk'wa'lxelab' pacha' kub'ij pa uk'amik ri ukab' eqele'n rech ri ajpop.

Kajuxukut 21. Uk'amik taq ri eqele'n chi kixo'l ri nab'e taq winaq

Ch'ob'	Kaweq	Nija'ib'	Ajaw K'iche'
Gobernante primigenio	B'alam Ki'tze'	B'alam Aq'ab'	Majuk'utaj
Primera sucesión	K'okawib'	K'o'ajui y K'oakutek	K'o'ajaw

Xa k'ut, are taq xek'iyar ri tinamit xuquje' xkiwok chi kib' jumul ri nim ja pa Q'uma'r Ka'aj, ruk' wa' wene xya'taj jun k'exonik ri xmajitaj ruk' ri ub'e'al ub'anik taq ri cha'nik chi

kixo'l ri k'amal ta b'e rech ri nim ja pa ri popol
tzij, we jun k'exonik ri' sib'alaj rajawaxik xa
rumal xeq'ax ri equele'n chech ajpop chi xa jun
echeb'al, xe'ok pa cha'nik.

Ri Na'tab'al wuj rech Tz'oloy ya' kch'aw pa uwi'
keb' cha'nik b'anom rech ri kicha'ik ri ajpopab'
ri xeb'anik are taq xe'ok uloq ri kaxla'n winaq. Ri
nabe, are taq xok ri ajpop rech Jun Ik', ri kajib'
chi amaq' xech'awik xuquje' xkicha' ri ajaw.
(Otzoy, 1999: 182).

Ri ukab' cha'onik xb'an pa ri q'ij jun Kan pa ri
mayab' cholq'ij. Chila' xecha' kan Kajib' Imox
xuquje' B'elejeb' K'at (Otzoy, 1999:184). Are
e k'o pa taq ri kequele'n are taq xe'ok uloq ri
kaxla'n taq winaq pa ri junab' 1,524. Wuqub'
junab' q'axinaq pa ri junab' 1,531 xkam B'elejeb'
K'at. Pedro de Alvarado aninaqil xukoj kan ri
uk'axwach are k'ut ri Don Jorge, xuquje' man
xketa'maj taq ri k'amal taq b'e, ri Kaqchikelab'
man xekowin taj xkib'an ri kicha'onik. Ri
Na'tab'al wuj rech Tz'oloy ya' kub'ij chi man k'o

ta jun popol tzij xb'anik, rech xb'an taq ri cha'oj (Otzoy, 1999:189).

105

Ri uwujil ri Ajpop Izkin Nija'ib' tz'ib'atal kanoq, chi pa ri junab' 1558, 38 junab' q'axinaq ri kokem uloq ri kaxla'n taq winaq, xb'an jun cha'onik rech Ajpop K'iche' xuquje' rech Ajpop K'amja pa Chi uwi' Tz'aq. Chila' xejach wi ri retalil k'utub'al rech ri chak patan: **makitzalb'aq, b'akil koj, b'aqil b'alam, ch'ami'y, chwachin pwaq.** Kel kub'ij, ronojel wa' ri jastaq xech'atajik ri xek'am uloq pa ri relab'al q'ij chi kiwach kan ri qati't qamam. Ri wujil kub'ij chi xe'ul ajpopab' rech ri tinamit K'iche' rech xb'an ri cha'oj xuquje' ujachik ri k'utub'al rech ri equele'n. Pa ri junab' 1,538 xek'oji' juwinaq ajpopab' pa ri cha'oj rech ri Ajpop (Recinos, 1984:101-103).

**Kajuxukut 22. Ajpopab' ri xe'ok pa
Cha'oj rech Ajpop pa 1538**

No	B'i'aj, ukab' b'i'aj kech ajpopab'	B'i'aj kech ri tinamit	Kib'i' ri tinamit kamik
1	Don Juan Osorio Cortés Saquoy	K'ulaja', Xelaju'	Quetzaltenango
2	Don José	Aj Uwila	Chichicastenango
3	Don Juan Cortés	Aj Sajkab'aja	Sajcabajá
4	Don Juan Gómez	UleKab'	Ilotenango
5		Aj Rijkiqakilaja'	
6	Don Domingo Gómez Us	Tz'oloché'	Santa María Chiquimula
7	Don Baltasar	Aj Mi	Totonicapán

8	Don Pedro de Alvarado	Aj Mi	Totonicapán
9	Don Francisco	Aj Pa Sija'	Santa Catarina Ixtahuacán
10	Don Francisco Vásquez	Aj Cholochik Chaj	
11	Don Domingo López	Aj Uwaxaq	
12	Don Francisco Vázquez	Aj K'ajolkej	Mazatenango
13	Don Francisco Chaj	Aj Xoq'jo	
14	Don Diego Pérez	Kemaxiquil	
15	Don Domingo	Aj San Felipe	San Felipe
16	Don Francisco Tz'ikin	Aj San Martín	San Martín Zapotitlán

17	Don Pedro Vásquez	Aj San Francisco	San Francisco Zapotitlán
18	Don Francisco	Aj San Luis	
19	Don Francisco Avalos	Aj Yab'akoj	Cuyotenango
20	Don Pedro López	Aj Samayak	Samayac

(Recinos, 1984: 97-103).

3. Ch'ob' Tamub' xuquje' Ilokab'

3.1. Chob' Tamub'

Ri Popol Wuj kuq'alajisaj che ri ch'ob' Tamub', are taq maja' na ke'el uloq jela' pa releb'al q'ij e kachi'l k'ut ri K'iche'ab' xuquje' ri Ilokab', chila' xjach wi uloq ri kikabawil Tojil xaq e junam kuk' ri ch'ob'ichal K'iche' (Sam Colop, 2008: 142).

Ri wujil kech ri Tamub' kutzijob'ej ri uwokik kib' kkib'ano xuquje' ri kichak kipatan rech chi jujunal taq ri nim ja pa ronojel taq ucho-lajil ri k'aslemal uximom rib' ruk' ri kik'iyal ri tinamit. Xuquje' kutzijob'ej ri chinamital xuquje' ri kalpul. Pa we q'ij rech kab'lajuj rech ri ik' octubre rech ri junab' 1,580 xuquje' kutzijob'ej ri nab'e taq rati't umam. E keb' ri xetz'ib'an ri wujil

ulew, ri nab'e are ri Mam Ajaw, Ajpop Ajtzij
Winaq Ek'o'amaq' xuquje' Rajawal Tamub', ri
xokisax ub'i' pa kaxla'n tzij Juan de Torres.

Ri ukab' tz'ib'anel rech we wuj are ri Rajpop
Achij Eskaj, ri ub'i' xokisax pa kaxla'n tzij are
Diego Ramírez, uchaq' ri tata' Juan de Torres
(Recinos, 1984: 63).

Ri wujil kuq'alajisaj chi e keb' ri juk'ulaj taq
winaq ri xk'iyisan ri ch'ob' Tamub' are taq xepe
pa releb'al q'ij, are taq wa':

- K'opichoch xuquje' ri rixoqil Jun Kar,
- K'ochojlan xuquje' ri rixoqil Ixb'it (Recinos,
1984: 25).

Ri uwujl tinamit rech Chi uwi' Miq'ina' kutzi-
job'ej chi e kajib ri ajaw kech ri Tamub':

- K'opichoch
- K'ochojlan
- Majq'inalo'
- K'oqanawil

Are' xekanaj kan pa ri juyub' rech ri Amaq' Tam (Carmack & Mondloch, 1983:175).

Ri wujil Tamub' kuya ub'ixik pa kiwi' ri jalajoj taq uk'extalik ri uk'aslemal ri winaq ri xub'i'aj winaq, are' e nab'e e tzukunelab' kech awajib' k'ate k'uri' qas xekanaj kan pa ri tiko'nib'al.

Ri nab'e taq winaq naj taq junab' xek'oji'k xuquje' ri nik'aj chik man qas ta nim ri kiq'ij xek'oji'k. E lajuy kiwach ri winaq chi jalajoj ri kik'aslemal, ri kiq'atb'al tzij xuquje' ri kixe'al (Recinos, 1984:25-37).

Kajuxukut 23. Jalajoj taq uwokik kib' xuquje' ri xek'extaj wi ri winaq pa ri ch'ob' Tamub'

Winaq	Kib'antajik
Nab'e winaq	Are ri nab'e keb' juk'ulaj winaq ri xe'el uloq pa ri releb'al q'ij, xkijach kib' pa wajxaqlajuj moloj xek'oji' pa taq ri taq'aj xuquje' juyub', xkikoj ch'ap, q'aq' xuquje' chay ab'aj. K'o ri koj xuquje' ri b'alam, ri kinawal chajinel kech are ri Tekum

Winaq	Kib'antajik
	<p>B'alam. Xkik'am uloq ri kib'okob' xuquje' ri kipatan ri kuk'utwachij ri keqele'n xkik'am uq'ab'al.</p>
<p>Ukab' winaq</p>	<p>E kalk'wa'l ri nab'e taq k'ulaj winaq xkikoj ri q'ux q'ayes chech ch'uqub'al kib', xekimol kab' xuquje' ch'akan, e tzukunelab' rech masat ruk' ch'ap, xkib'an ri kisi'. Xkikoj pom kitoj rech ri releb'al q'ij. Kek'oji' chi uxe' taq ri uq'ab' tukan, rech xkito kib' chi uwach ri q'ij, ri tew. Naj xek'oji' chila', k'i juwinaq taq junab' xek'oji' chila'. Are taq xek'yar ri tinamit, xkiwok kib' pa alaxik. Xuquje', chila' xk'iy wi uloq ri jalajoj taq eqele'n rech ri k'amal taq b'e.</p> <p>Ri e ki'mam ri nab'e k'ulaj winaq are Akul xuquje' Kukum, ri alk'wa'lxelab' ri' xkib'an ri nab'e chinamital xuquje' ri nab'e taq nim ja.</p> <p>Ri e job' ralk'wa'l ri Akul xkib'an ri nab'e ja xuquje' ri kajib' chinamital.</p> <p>1. Nim ja Ajpop Atzij Winaq Ek'o'amaq'</p>

Winaq	Kib'antajik
	<p>2. Ukab' chinamital Q'alel</p> <p>3. Rox chinamital Ajtunala</p> <p>4. Ukaj chinamital Nim Chokoj Teku</p> <p>5. Ro' chinamital Uchuch K'amja</p> <p>E kijab' ri ralk'wa'l ri Kukum xkiwok ri nim ja.</p> <p>1. Nim ja Q'alel</p> <p>2. Ukab' nim ja Ajpop K'amja</p> <p>3. Rox nim ja Ajaw Ulis</p> <p>4. Ukaj nim ja Ajaw Julajuj</p> <p>Ruk' wa' xe'opan pa ri b'elejeb' Chinamital xuquje' b'elejeb' ajawab. Xuquje' ktzajib'ex ri b'elejeb' Utzam Chinamital rachi'l b'elejeb' Ajtz'alam, are taq ri ya'tal chi kech kkiq'at jun tojow makaj xuquje' kkimes kik'aslemal ri winaq ri kkib'an jun k'axk'olil rech k'o jun utzalaj tinamit.</p> <p>Rajawaxik kq'alajisax kanoq chi konojel ri xkib'i'aj chinamital xuquje' nim ja are taq ri' ri eque'n kech k'amal taq b'e.</p>

Winaq	Kib'antajik
Rox winaq	<p>Ri kixe'al ri K'okanawil, xuquje' kib'i' Kakojib' xkiwok ri kab'lajuj nim ja. Ri e ralk'wa'l ri Q'alel xkiwok wajxaqib' ninm ja.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Nab'e nim ja Q'alel 2. Ukab' nim ja Ajtzij Qinaq Kakoj 3. Rox nimja Q'alel K'amja 4. Ukaj nim ja Ajaw Nima K'amja 5. Ro' nim ja Ajaw Wajxak 6. uwaq nim ja Ajaw Nima Pop 7. Uwuq nim ja Ajaw Tukur 8. Uwajxaq nim ja Yakola <p>Ri kajib' ralk'wa'l K'okanawil xkiwok kajib' nim ja.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Nab'e nim ja Ajaw Aj Tojil 2. Ukab' nim ja Ajaw Ajyatas 3. Rox nim ja Julajuj 4. Ukaj nim ja Ajaw Yakolan Ajba'q <p>Ruk' wa' xub'ana kab'lajuj rajawal, kab'lajuj Utz'am Chinamital xuquje' kab'lajuj Ajtz'alam.</p> <p>Waral kqab'ij kanoq chi konojel ri nim ja e k'amal taq b'e ri keqele'n.</p>

Winaq	Kib'antajik
Ukaj winaq	E wajxaqib' ri ralk'wa'l ri Majq'inalo'.
Ro' winaq	Pa taq we junab' ri winaq xkitaqej k'ilem chi uxe' taq ri tukan. Xb'ix kanoq ri kib'i' ri k'amal taq b'e ri xeb'e pa releb'al q'ij xuquje' pa Xib'alb'a, xech'aw ruk' ri kaj ulew. 1. B'elejeb' Q'ij ralk'wa'l ri Ajpop Ajtzij Winaq Ek'o'amaq' 2. Aj Walikom ralk'wa'l Q'alel Tam
Uwaq winaq	Kib'i' ri k'ama taq b'e: 1. Koma'ij Q'inom ralk'wa'l de B'elejeb' Q'ij 2. Ajpop Toj ralk'wa'l Aj Walikom\
Uwuq winaq	Kib'i' ri k'ama taq b'e: 1. Kokutum ralk'wa'l ri Koma'ij Q'inom 2. Yewal Tamub' ralk'wa'l Ajpop Toj
Uwajxaq winaq	Kib'i' ri k'ama taq b'e: 1. Kotzokil ralk'wa'l Kokotum 2. Kotomil ralk'wa'l Yewal Tamub'
Ub'elej winaq	Ralk'wa'l Kokutum Yewal Tamub'

Winaq	Kib'antajik
Ulj winaq	Are taq ri junab' xk'oji' ri K'ikab' ruk' Chakaj xuquje' Kaletam

We k'extalil pa kik'aslemal kub'ij pa ri wujil kech ri K'oyoy xk'extaj kik'aslemal are xkitij nima'q taq wonon, k'ate k'uri' xkiwok ri kachoch ruk' taq me't rech che'. K'ate k'uri' xek'anaj kan pa taq ri tinamit ri xkiwok ri kachoch ruk' chun xuquje' sajkab'.

Ri wujil rech Tamub' xkib'an nima'q upam ri nim ja kech ri nab'e taq ajaw Tamub' xuquje' chi k'o chik tz'aq chech. (Recinos, 1984:49).

1. K'opichoch
2. K'ochojlan
3. Majq'inalo'
4. K'oqanawil

Kajuxukut 24. Nim ja rech ri
Ajaw Tamub' K'opichoch

117

Ajaw Tamub'	Nim ja	Tz'aq
1. K'opichoch	1. Nab'e nim ja Chinamit Ajpop Ajtzij Winaq Ek'o'amaq' ri k'amal kib'e ri Koqutum popob'al	• Tz'aq rochoch ri Ajaw Koqutum
	2. Ukab' nim ja Tz'aq Maqb'il Tuch jawi kkib'an ri moloj ri Rajpop Achij.	• Saqrij Tum • Saqrij Kamachal

Ajaw Tamub'	Nim ja	Tz'aq
	3. Rox nim ja Kaleyol, jawi keb'an taq ri popob'al.	<ul style="list-style-type: none"> • Kaleyol • Popol Winaq Istayul • Pexpechul • Tzuktzunay • Suy • Menchu' • Popol Winaq Xok • Tzokokob' Q'iq • Tuj
	4. Ukaj nim ja Nim Chikoj Techu'.	
	5. Ro' nim ja Uchuch K'amja.	

(Recinos, 1984: 49-51).

Kajuxukut 25. Nim ja rech
Ajaw Tamub' K'ochojlan

Ajaw Tamub'	Nim ja kech ri kalk'wa'l ri	Tz'aq
2. K'ochojlan	Nab'e nim ja Kaletam	<ul style="list-style-type: none">• Mamaskq'i'• Ub'akawach Meb'a Ukalachich• Roj• Kutek Pop K'amja• Tzalik Pop K'amja• Menchu• Kewek Rajpop Ajtz'alam• Ajpwaq Saq Imox• To'aj
	Ukab' nim ja Ajpop K'amja	<ul style="list-style-type: none">• Ajpop K'amja• Ajtzib'a K'ajol Pop K'amja• K'ajol Pop K'amja

Ajaw Tamub'	Nim ja kech ri kalk'wa'l ri	Tz'aq
	Rox nim ja Wulis	<ul style="list-style-type: none"> • B'ita Pakal Pop K'amja • K'ajol B'alam Pop K'amja • Tawus Pop K'amja
	Ukaj nim ja Julajuj	<ul style="list-style-type: none"> • Julajuj Popol Winaq Ixchuk'am • Te B'alam Pop K'amja

(Recinos, 1984: 51-53)

Kajuxukut 26. Nim ja rech ri Ajaw Tamub' Majq'inalo'

Ajaw Tamub'	Nim ja kech ri ralk'wa'l ri	Tz'aq
3. Majq'inalo'	1. Nab'e Nim ja Q'alel Kakoli	• Utiw Lolmet

Ajaw Tamub'	Nim ja kech ri ralk'wa'l ri	Tz'aq
	2. Nim ja Atzij Winaq Kakojo	<ul style="list-style-type: none">• Atzij Winaq Kakojo• Saqimuy• Tzaqi Istayul• Popol Winaq Witzin K'at• Palanik• Popol Winaq Tapal
	3. Nim ja Q'alel K'amja	<ul style="list-style-type: none">• Q'alel K'amja• Ajpwaq Koj• Kajache'• Charayk• Xakam• Yaxontzul
	4. Nim ja Nima K'amja	<ul style="list-style-type: none">• Nima K'amja• Popol Winaq Saq Imox
	5. Nim ja Nima Pop	<ul style="list-style-type: none">• Nima Pop
	6. Nim ja Wajxak	<ul style="list-style-type: none">• Popol Winaq Chukin

Ajaw Tamub'	Nim ja kech ri ralk'wa'l ri	Tz'aq
	7. Nim ja Nim Chikoj Tukur	• Nim Chikoj Tukur
	8. Nim ja Yakola	• Yakola Ajb'aq

(Recinos, 1984: 53).

Ri nim ja kech ri K'okanawil k'ate kq'alajin pa ri Rox wokaj winaq, ronojel wa' kq'alajisax kan ruk' ri tz'aq.

Kajuxukut 27. Nim ja rech ri Ajaw Tamub' K'okanawil

Ajaw Tamub'	Nim ja	Tz'aq
4. K'okanawil	1. Nab'e Nim ja Aj Tojil	• Aj Tojil • Yakola Ixtus • Popol Winaq Istayul • Julajuj Otzok • Kotuja

	2. Nim ja Ajjataz	<ul style="list-style-type: none"> • Ajyataz • Popol Winaq Tzab' • Kotuja • Istayul • Popol Winaq Pikaxul • Lolmet Pulub' • Kanchulim Atzij Winaq • Lolmet Ixchakan • Popol Winaq Q'ij
	3. Nim ja Q'alel Julajuj	<ul style="list-style-type: none"> • Julajuj
	4. Nim ja Yakola	Maj kub'ij tz'aq

(Recinos, 1984: 53-55).

Pa ri wujil kech ri Tamub' kuya ub'ixik, pa uk'isb'al ri wuj, chi ri ajawab' Tamub' (Recinos, 1984: 55-61), xk'oji' julajuj ri kikalpul are taq wa':

Nab'e kalpul Amaq' Tam

1. Ajpop Raxajta'iy Ukalachij
2. Q'alel Ixk'oy Ib'oy
3. Kale Winaq Koroxon
4. Q'alel Chiro' Chiroy xuquje' Chikop

Ukab' kalpul Aj Chali B'alaj

1. Q'alel Satalib'al Kalachij
2. Rajpop Achik Yakab'
3. Q'alel Katok B'alam
4. Ukalachij Katok B'alam
5. Q'alel Ixtab'ir

Rox kalpul Aj Tzutub'a

1. Ajpop Chowis
2. Q'alel Kokota'
3. Rajpop Achij Tokos
4. Q'alel Ixkub'
5. Ukalachij Xkib'ikaj

Ukaj kalpul Aj Saqinoy

1. Ajpop Kema
2. Q'alel Kakb'itz
3. Rajpop Achij Ub'aq'uwach
4. Ukalachij Xikin
5. Q'alel Ji'ol
6. Rajpop Achij Aj Tonalá'
7. Q'alel Ixkub'

Ro' kalpul Aq'ab'

1. Ajpop Kema
2. Q'alel Kakb'itz
3. Rajpop Achij Ub'aq'uwach
4. Ukalachij Xikik

Uwaq kalpul Aq'ab'

1. Aj Kakalaj
2. Q'alel Tzinkama' Kakojoj
3. Ajpop Kukuk
4. Rajpop Achij Kama Ek'o'amaq'
5. Uk'alachij Yawan Xulun

Uwuq kalpul Aj Pachalib'

1. Q'alel Chektan Kakojo
2. Ajpop Pasikomaq
3. Rajpop Achij Saqmaya Wi Ek'o'amaq'
4. Uk'alachij Chirixb'aq Kakakaj

Uwajxaq kalpul Aj Amaq' Mus

5. Ajpop Utzolo utz b'iy Ek'o'amaq'
6. Q'alel Matat Kakojo
7. Rajpop Achij Mayin Tzitz Ek'o'amaq'
8. Uk'alachij Kaxja' Tz'am Kakojo

Ub'elej kalpul Aj Warab'al Q'alel

1. Ajpop Samayak Ek'o'amaq'
2. Q'alel Ukamaq' Kakojo
3. Rajpop Achij Yik Ek'o'amaq'
4. Uk'alachij Pasqin Kakojo

Ulaj kalpul Aj Nakxit

1. Ajpop Cha'o'on Ek'o'amaq'
2. Q'alel Awan Kakojo

3. Rajpop Achij Yik Ek'o'amaq'
4. Uk'alachij Ixkampakaj Kakojo

127

Ujulaj kalpul Aj Tz'olojche'

1. Aj Tz'oloj Tzakib'ala'
2. Q'alel Tzunux Kakojo
3. Rajpop Kutzi Ek'o'amaq'
4. Q'alel Ixkaknay Ek'o'amaq'
5. Uk'alachij Yob'os
6. Kakojo Kakojo
7. Rajpop Achij Kalan Ek'o'amaq'

Konojel ri kalpulab' k'o ri kitaq'aj xuquje' ri kinamit chila' xpe wi ri kixe'al ri Q'alel xuquje' ri Ajpop kech ri Tamub'. Ri wujil ri Tamub' xuquje' kuchololej ri xalkat ri k'ulb'a't chi kixo'l ri keb' kalpul: Amaq' Tam xuquje' Aj Nakxit (Recinos, 1984: 63-67).

3.2. Ch'ob' Ilokab'

Ri wujil kech ri Ilokab' man nim taj xuquje' kuxo'lij upam ruk' ri mayab' no'jib'al xuquje' ri tz'ib'atal pa ri Tyox wuj, jun laj wuj ri k'o julajuj uxaq. K'o ri kicholaj qati't qamam Ilokab' chi upam ri xe'el b'ik xeb'e pa Tulan e junam kuk' ri nik'aj taq ch'ob' rech Kaweq.

- Muq'elkan
- Chipilkan
- Jalchitun
- Jalchiramaq'
- Chiyatoj
- Chiyatzi'kin

Are taq ri uq'mil, sik, xuwanija, roqche', q'alel, kajib' aj (q'ij pa ri mayab' cholq'ij) we waqib' ja xuquje' xe'opanik e rech ri Siwan Tulan. Xaq junam kuk' ri keb' rajawal ri Ilokab'; ri nab'e are ri rajawal ri Q'aq', ri ukab' are ri rajawal Tepew (Carmack & Mondloch, 2009:238).

Xuquje' ktzijob'ex ri uq'ab' taq ri ch'ob' Ilokab' pa nik'aj taq wuj chik pacha' ri loq'alaj Popol Wuj, Uwujil ri tinamit Chi uwi' Miq'ina' xuquje' ri Wujil kech ri Tamub'.

129

Ri wujil kech ri tinamit Chi uwi' Miq'ina' kkitab'ij chi e job' ri ajaw kech ri Ilokab':

- Chitatoj
- ChiyaTz'ikin
- Yolchitum
- Yolchiramaq'
- Chipel Kanmuq'el

Jachin taq xek'oji' pa ri juyub' pa ri **Amaq' U'qin Tam** junam xek'oji' kuk' ri wuqub' amaq' ajalab'al (Carmack & Mondloch, 1983; 175-177).

Ri Popol Wuj kuq'alajisaj kanoq chi ri Ilokab', K'iche' xuquje' ri Tamub', are taq maja' na ke'el lo pa ri releb'al ri q'ij xjach uloq ri kikabawil Toj. Junam chi kiwach ri oxib' ri e k'o pa ri ch'ob'ichal K'iche' (Sam Colop, 2008: 142).

Jun chi kech ri chak patan kch'a' pa ri Popol Wuj xuquje' pa ri uwujil tinamit Chi uwi' Umiq'ina', are ri ch'o'j xya'taj chi kixo'l ri ch'ob' Ilokab' xuquje' ri ch'ob' K'iche', are taq we k'isb'al wokaj xek'o'ji' pa ri tinamit rech Chi Ismachi'. Pa ri Popol Wuj kutzijob'ej rij ri ch'o'j xuquje' pa ri Uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' pacha' b'i jun k'ulmatajem jawi xekam e k'amal ta ub'e ri ch'o'j.

Ri Popol Wuj kuq'alajisaj che ri ch'ob' Ilokab' are xkaj xkesaj b'i ri ajpop K'otuja rech kkanaj kan xaq utukel ri Istayul chi uwach ri equele'n rech ri ajpop. Xa k'ut ri ch'ob' K'iche' xkito' kib' pa kiq'ab' xuquje' are xech'akanik. Ri ajpop K'otuja xtaqan chech ukamisaxik ri ajpop rech Ilokab' xuquje' xkijach kik'aslemal ri kamsanel, ajch'o'jab' rech ri kamikal rech xesipax chech ri Ajaw Tojil; chila' k'ut xk'iy lo uwach ri ujachik jun toj. Xekoj kan **teleche'xik**, che' rech kiq'atib'al ri xetz'apix kan rumal ri ch'o'j, k'ate k'uri' xekanaj kan e ajchakib' pa Chi Ismachi'. Rumal wa' xwok ri q'atib'al ruk' ab'aj

ruk' chun chi uchi' ronojel ri tinamit; ri Popol Wuj xub'i'aj **upokob'axik tinamit** (Sam Colop, 2008:191-192).

131

Ri uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' kutzijob'ej ruk' qas ub'e'al ri k'axk'olil xkiwok ri Ilokab' pa Chi Ismachi', xkitz'aqisaj uq'alajisaxik chi are xemajow ri nim ja rech Rokche' xuquje' Kaji Aj, jachin taq xkitzijoj rij chi ri uwach ri wa'im kech ri keb' ajpopab' K'otuja Q'ukumatz xuquje' Istayul. Chi jujunal xb'ix chi kech chi xekitze'j kiwach ri kiwa'im. K'isb'al rech ri ajch'o'jab' K'iche' xkikamisaj ri Ta'om xuquje' ri Tumakaj ajch'o'jab' rech Ilokab' (Carmack & Mondloch, 1983:175-177).

Ri Wujil kech ri Tamub' kuya ub'ixik chi k'isb'al rech ri wuj kub'ij che ri ulew e kech ri ch'ob' xuquje' kutzijoj ri kulew ri Ilokab' (Recinos, 1984:65-67). Kmajitaj b'ik jawi k'o ri k'ulb'a't xuquje' k'a jawi kk'is wi, jachin taq ri uk'ulb'a't, are taq wa':

Chwa Chi Ut ub'i' ri k'olib'al ri keb'an wi ri moloj ib' kech ri nima'q taq ajch'ojab' rech kuya'o kkib'an ri q'uch rech ri k'wa' are wa' jalajoj taq rax ab'aj xuquje' rismal ri q'uq'.

K'u b'ik Xo'l Patzil pa ri nim ja' kopan k'a Xe'q'ol jawi kmajitaj b'i ri juyub'

- Chwi Tuj
- Chopiy Itzel
- Pa Tuk'ar
- Pa Chaqij Ja'
- Mulik B'aq
- K'u Chayb'al Met
- Kaqa Kojaj
- K'otom Che'
- Chwarawinaq
- Xalqat Maksul
- Ab'aj Xexnam

Ri kulew ri Ilokab' e k'o k'a pa kik'ulb'a'til ri ajpopab' K'iche'.

4. Aspectos comunes en los Ch'ob'ichal K'iche'es

4.1. Símbolos de gobierno traídos del oriente

4.1.1. *Ajpopab' ri xeb'e chech uk'amik ri k'utub'alil rech ri eqele'n xjach pa kiq'ab'*

Ri winaq ri xeb'e pa ri releb'al q'ij, xeb'e keb' ajpopab', keb' uwach ri kutzijob'ej pa taq ri wuj. Pa ri Popol Wuj, ri uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' xuquje' ri wujil Tamub' kub'ij chi keb' mul xeb'e jela'. K'extal ri kib'i' ri ajpopab' ri xeb'e jela' pa relib'al ri q'ij, xetaq b'ik rumal chi xekik'ama lo keqele'n.

Pa ri nab'e b'enam, ri Popol Wuj kuya ub'ixik chi are xeb'e ri kalk'wa'l e nab'e'al ri oxib' ajpopab' ri xek'oji' ri kalk'wa'l, xa rumal ri Ik'ib'alam maj ralk'wa'l xk'ojik.

**Kajuxukut 28. Ajpopab' ri xeb'e nab'e mul
pa Tulan chech uk'amik ri kuk'utwachij
ri eqele'n jacha' kuta ri Popol Wuj**

No.	Ub'i' ri ralk'wa'l ri xeb'e pa	Mam Ajpop	Ch'ob'
1.	K'oka'ib'	B'alam Ki'tze'	Kaweq
2.	K'o'akutek	B'alam Aq'ab'	Nija'ib'
3.	K'o'ajaw	Majuk'utaj	Ajaw K'iche'

Xekik'am lo ri **ajawaren** ri kajpop ruk' Nakxit. Ri are' jun nim ajaw, q'atol tzij, xa rumal are ktzukur ri usolik ri k'axk'olil are taq e k'o chi uwach jun q'atb'al tzij, tzatz ajawarem. Ri uq'atb'al tzij kq'alijanik rumal chi kilitaj uwach, are are' xk'utuw uwach ri k'amal taq b'e chech K'oka'ib', K'o'akutek xuquje' a K'o'ajaw (Sam Colop, 2008 :185-186).

Ri uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' kuya ub'ixik chi ri keb' ralk'wa'l ri B'alam Ki'tze' are xeb'anow ri nab'e b'enam rech xekik'ama uloq ri k'utub'al rech ri eqele'n. K'oka'ib' xb'e pa releb'al q'ij xuquje' Kokawib' xb'e pa uq'ajib'al ri q'ij. K'oka'ib' xuk'am uloq ri uk'utub'alil ri eqele'n rech Q'atb'al tzij (Carmack & Mondloch, 1983:181).

Ri wujil rech ri Tamub' ktzijon pa uwi' ri nab'e b'enam xkib'an ri kajib' chi Ajaw rech ri Tamub':

1. K'okawib'
2. K'oka'ib'
3. B'elejeb' Q'ij
4. Aj Walikom

We wujil ri' kutzijobe'j chi pa ri nab'e b'enam xjach uloq chi kech je'l taq ab'aj, jastaq rech q'ojomab'al, jastaq rech ch'o'j, b'i'aj xuquje' uwachib'al taq ri uwokik tzaq. Man xya' ta lo chi kech ri kijastaq rech kirajawaxik xuquje' k'utub'al rech ri eqele'n chi are e q'atb'al tzij. (Recinos, 1984:43).

Ri Uwujil Tinamit rech Chi uwi' Miq'ina', chi are taq xek'oji' pa ri tinamit Jaqawitz xeb'e chik pa ukaj mul pa ri releb'al ri e kajib' chi ajpopab':

- K'oka'ib'
- K'okawib'
- K'o'akul
- Akutak'

E kachi'lam b'ik ri Nim Ch'okoj Kaweq (Carmack & Mondloch, 1983:181).

4.2. Uk'utub'alil eqele'n xek'am lo pa releb'al q'ij

Ri loq'alaj Popol Wuj (Sam Colop, 2008), Ri Uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' (Carmack & Mondloch, 1983), Uwujil ri Ch'ob' Tamub' (Recinos, 1984), Kiwujil ri e Yax (Carmack & Mondloch, 1989), xuquje' ri Kiwujil ri e K'oyoy (Carmack & Mondloch, 2009) kekichololej jalajoj taq uk'utub'alil ri eqele'n. Jujun taq chi kech we wuj ri' e k'extalik xuquje' nik'aj chik xa

e kamulim, rumal la' rech man k'ax ta usolixik uwach xenuk'ik xuquje' xejachik pa je'taq no'jib'al:

a. Eqele'n kech taq ri Ajpopab'

1. Ajpop/are ri qas nimalaj reqele'n
2. Ajpop K'amja/ ri kuk'axwachij ri ajpop are taq man k'o ta are'
3. Q'alel/ ajpop ri kril ruk' saqilal rech kno'jix rij
4. Atzij Winaq/ Ajpop ri kutzijob'ej ri tob'anik uriqom ri tinamit chi kiwach taq ri q'atb'al taq tzij.
5. Ajtz'alam/ e tob'anelab' rech upatanixik ri chak patan kech taq ri eqele'n, are ya'tal pa kiq'ab' kkichajij ri q'atub'al ruk' tz'alam k'ate k'uri e rech ab'aj.
6. Rajpop Ajtz'alam/ are ri winaq kkisol kimak ri winaq kib'anom k'ax
7. Utz'am Chinamital/ e k'amal taq b'e kech ri komon xuquje' kkisol kik'aslemal ri winaq kkib'an k'ax.

b. B'i'aj

8. Walik Kot / jun chikop kjabatik keb' ujolom
9. Walik Saq/ uwalajisaxik ri saq, kuya ub'ixik ri saqarib'al

c. Kik'olib'al xuquje' katz'ayaqib'al ri ajpopab'

10. MujIk'uq/ Ismal b'anom ruk' rismal q'uq' ri kuya kimuj ri ajpopab'.
11. Mujiraxon/ Ismal b'anom ruk' je'lalaj taq ismal ri kuya kimuj ri ajpopab'.
12. Q'alib'al/Ku'lib'al
13. Q'alib'al koj/Ku'lib'al pacha upetik jun koj
14. Q'alib'al b'alam/ Ku'lib'al pacha upetik jun b'alam
15. Chamiy ib'oy ch'arab'/ch'ami'y pacha' upetik ujolom ib'oy
16. Tzikil wil kot/are ri chikop ri keb' uk'ayib'al on Nima Tzikil kot
17. Tzikil wil koj/tzij chij ri koj
18. Tzikil wil b'alam/ tzij chij b'alam
19. Nakatab'aj/okox pacha' b'i ab'aj

d. Ab'aj xuquje' je'lalaj taq jastaq

20. K'wa'l/ tzij chij ri Yamanik/je'lalaj ab'aj ub'i'
jade

21. Pwaq/ (saqapwaq, q'anapwaq)

e. Jastaq rech q'ojomab'al

22. Su'b'aq/ Su' rech b'aq

23. Chamcham/laj b'unb'un

24. Sochi pwaq/juk'ulaj taq saqapwaq

25. Sochoja'/juk'ulaj ch'ich' ruk' ja' rech kesax
je'tal ch'awib'al.

f. Uch'aqapil taq awajib'.

26. Jolom kej

27. Pi'ch kej

28. Uje' kej

29. Uje' k'uch

30. Uje' koj

31. Rixk'aq kot

32. Rixk'aq b'alam

33. B'alam b'aq

g. Jastaq ke'okisax pa ch'a'oj

34. Pokob'a'

35. Kamul b'elej kal chik'echa'/1,800 ch'ap.

36. Oxmul B'elej kal chitununcha/2,700 jisikij
ch'ich' lanzas.

h. Jastaq kech ri katz'yaq ri ajpopab'.

37. Chalchiwite/retz'ab'alil kitz'a'm

38. Kotz'ijab'al pwaq/kotz'i'j ruk' saqapwaq

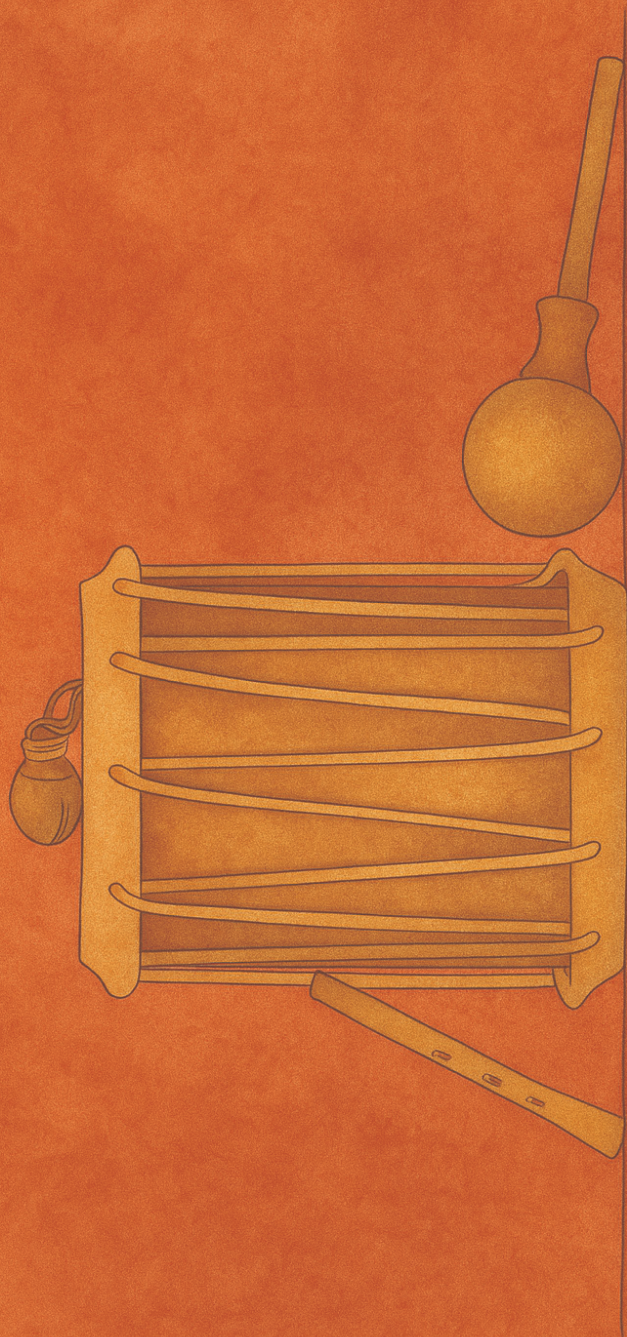
39. Titil q'anab'aj/ kunab'al rech kitz'u'mal
b'anom ruk' q'an xuquje' q'eq' ab'aj

40. Makutax o makatax /retz'ab'alil q'ab'aj rech
tz'u'm

41. T'ot' tatam/retz'ab'alil q'ab'aj rech t'ot'

42. Chiyom/ismal xiyom

43. Astapulul/rismal ri yuququl patux wene
yakapulul/ jastaq ruk' q'anapwaq kokisax pa
tza'maj kech ri ajpopab' (Coto, 1983: 283).

i. Eta'mab'al xuquje' chakub'al

44. Utz'ib'al Tulan/ tz'ib' kech ri aj Tulan e
b'anom ruk' wachib'al.

45. Tub'q'aq'/Eta'mab'al xuquje' chakub'al rech
atinem pacha' tuj

46. Retal xokoxaq ja, tanataq ja, ri chun, ri
saqkab'/kuk'ut ri tz'aq sib'alaj nima'q kiwach
xuquje' k'i kiq'atil, aq'anib'al, b'anom ruk'
chun xuquje' saq ab'aj.

47. Ta pan awas/taqanik rech kilik chi e loq'alaj
xuquje' kenimaxik

**j. Jastaq man eta'matal taj jas kel wi ri tzij
xa rumal e k'o pa jun chik tzijob'al rech
Mesoamérica pacha' xkib'ij kan ri nik'aj taq
ajtz'ib'ab'.**

48. Qus b'us o qus

49. Mat'akus

50. B'us kaxe'on

calabaza para
guardar tabaco

51. Kaxkon/recipientes de comida

52. Malili/ trenza

4.3. Ri ch'o'j rech tob'al ib'.

Are taq xek'iyar uwinaqil jun tinamit, we k'o ulewal e jamal kiwach wa' keb'e ri winaq chi uwach maj jewa' jeri' chech. Are taq ri ulewal e k'o winaq chi uwach ruk' wa' kmajitaj kesaxik chi uwach ri ulew ruk' wa' kmajitaj ri ch'o'j. xuquje' k'o taq ri ch'o'j rech kkito' kib' ri tinamit, we man kajawaxik kkitoj ri q'atom pwaq xuquje' uchapik taq ri ulew.

We kmajitaj jun ch'o'j wa' ri ch'o'j chomatal kumal pa junamil chi kixo'l taq ri nab'e ajpopab'. Jaqawitz. Konojel xkimulij kib' xuquje' xki-chomaj kekikamisaj, k'istajinaq chi kik'u'x xa rumal sib'alaj e k'i ri winaq kech taq ri tinamit xesachik xuquje' are taq ri aj K'iche'ab' rech Jaqawitz ri ajmakib'. Ri kiwujil ri Tamub' kub'ij chi kkib'an ri' ri popol tzij kkichomaj rij, ruk' ri e q'atal taq tzij ri ch'ob'ichal are taq wa' ch'ob': K'iche', Tamub' xuquje' Ilokab'. Ri ajpopab'

rech ri jolajuj ch'ob' are taq ri ke'ayow tzijonem xuquje' kichuq'ab' ri ajch'o'jab'. Jeri' kutzijob'ej ri kiwujil ri Tamub'.

Chixel b'ik xuquje' chib'ana rutzil ri ik'ejoj, chab'ib', xuquje' ri ch'ab', kachi'l ri k'a'm. xkib'ij, are taq e k'o pa chomanik. Jix pa taq le siwan xuquje' ri tinamit. (Recinos, 1984: 55).

Ri nab'e ch'o'j ri ktzijob'exik jawi xkito' wi kib' ri K'iche' are taq kech'o'jin ruk' Jaqawitz, tinamit kech ri nima'q taq ajpopab' kech ri ch'ob' K'iche'. Ri Popol Wuj kutzijoj ri jalajoj taq tob'al kib' ri xkikojo:

- Xkiyik q'atub'al ruk' tz'alam xuquje' xkikoj k'ix chi uchi' taq ri tinamit.
- Kech'o'jin kuk' ri kik'ulel chaq'ab' pa jun q'ij kanoq kopan ri ch'o'j, are taq e warinaq ri winaq, xa k'ate'q ke'ok kuk'. Jeri' xkib'an ri B'alam Ki'tze', ri B'alam Aq'ab' xuquje' Majuk'utaj pa ri aq'ab' kanoq maja' na kmajitaj ri ch'o'j, xe'opan aninaqil kuk' ri e kik'ulel. Xkesaj ri rismal kib'oq'och, ri

kismachi', ri kichachal rech saqapwaq, ri yach'wach xuquje' ri saqapwaq rech ri kich'ami'y. Xb'an wa' jeri' chi kech rumal rech kqaj kichuq'ab' ri kik'ulel xuquje' rech kkiriq k'isb'al k'u'x.

- Rech kkib'ij ri kik'ulel chi sib'alaj e k'i ri ajch'o'jab'. Xkib'an jun ka'yib'al chi sib'alaj e k'i, xekib'an poy ruk' che', pacha' e poy patz'an. Xekixeb'a' ri poy chi uchi' ri q'atub'al xuquje' xekikoj katz'iyay kech ajch'o'jab' chi kech ri xek'esaj chi kech ri kik'ulel pa ri aq'ab' kanoq.
- Xekimol ri aqaj kech taq ri wonon, ri sita'l, xa jeri' ri kit'yo'b'al xuya q'oxom chi kech xuquje' xresaj lo q'aq' chi kij (Sam Colop, 2008: 177). Ri Uwujil tinamit Chi uwi' Miq'ina' kub'ij chi k'o keb' chik us xekikojo: ri tz'utuj, e kaq taq sita'l, kachi'l nik'aj chik nima'q taq sita'l. Xekikoj k'i taq aqaj pa nima'q b'o'j xekitzaqapij uloq are taq kkilo chi xe'opan ri kik'ulel.

Ri Wujil rech ri tinamit Chi uwi' Miq'ina' kut-zijob'ej ruk' utzalaj ucholaxik ri xek'ulmatajik. Kub'ij che ri ch'o'j xya'taj pa ri q'ij Kawoq, q'ij pa ri mayab' Cholq'ij. Kechol jalajoj taq ub'antajik jawi xech'akan wi: ri poy e b'anom ruk' che', ri uchuch saqlaq, ri wonon, ri sita'l, ri ch'ab'ik'aq', ri tijax, ri keleb', ri pub'a'ix, ri sutz' mayul, ri saqb'ochol, ri kab'raqan, kaqulja (Carmack & Mondloch, 1983: 179).

Ri jalajoj taq jastaq xekiwoko rech tob'al kib' are taq wa':

- Ka'yelab' rech kketa'm ri kulewal ri kik'ulel xuquje' kajilal ri ajch'ojab', kel kub'ij, ri kik'iyal ri kech'ojin wi.
- Are taq kkimaj ri ch'o'j kkib'an jujun taq ch'awib'al ruk' kiq'ab' are taq kekiq'osi'j ruk' ri kichi' pacha' b'i kb'e ri kiqul xuquje' kpe uchuq'ab' ri kiqul, kkib'an riqoj chi'aj rech ri ch'o'j "oma" nik'aj chik kexulq'ab'anik. (Sam Colop, 2008: 175-178). Ri tzij Oma kuya ub'ixik ri uriqik kichi' kkib'ano are taq tajin

kkikoj anim xuquje' rech kuya kichuq'ab'
rech kkitoq' anim; chech taq we kamik are
kekojow ri ajxi'n ri ajxojolob' on patzka'r.

We nab'e ch'o'j rech tob'al ib' xkich'ak ri K'iche',
ri man xech'akan taj xekuyutajik rech man xe'ok
ta chech ajpatan, ri ajpatan are taq kek'amow ri
q'atom tojonik. Ri kiwujil ri tinamit Chi uwi'
Miq'ina' kuch'a' ri kib'i' taq ri amaq' chi xkib'an
taq ri ch'o'j: Tekpan, Rotzjayib', Q'ibaja' Uxab',
B'akaj, Qeb'atzunja' (Carmack & Mondloch,
1983:179). Ri wujil kech e Yax, kutzijobe'j we
ch'o'j ri' xuquje' kub'ij chi ri amaq' xekanaj kan
chech ajpatan kech ri aj K'iche' kkijach wa'
chiwe q'ij, chiwe saq, q'anlaq, saqlak, k'alq'ab',
chinsuy xuquje' uwaja tzij pwuaj chipatanij,
kkib'an ri tz'ib'anem chi uwach ri lik'ilik chi
uwach saqapwaq. (Carmack & Mondloch,
1989:78).

Ri K'iche' xkib'an jun ukab' ch'o'j, are taq
xech'o'jan ri Ilokab' kuk' pa Chi Ismachi'. Xkaj
xkikamisaj jun chi kech ri keb' ajpop, xa k'ut

xech'ak kumal ri K'iche'ab', are taq xq'ax we k'axk'olil ri' xmajitaj uwokik ri q'atb'al ruk' ab'aj xwokotaj ri tinamit rech Chi Ismachi'.

151

4.4. Ixoqib' ri xek'oji' pa ch'o'j rech tob'al ib'.

Ri Popol Wuj kub'ij chi ri ixoqib' xkiya ri kitob'anik pa ri ch'o'j rech xkito' kib' on xkito' ri tinamit, xmajitaj ri ch'o'j pa ri tinamit Jaqawitz, kumal taq ri tinamit. Ri kixoxqilal ri B'alam Ki'tze' xuquje' Majuk'utaj xetob'an pa ri ch'o'j (Sam Colop, 2008:179).

Ri wujil rech ri tinamit Chi uwi' Miq'ina kuq'alajisaj ri kitob'anem ri ixoqib' pa ri ch'o'j are wa' xkib'i'aj ri xoq'ajawab' kixoxqilal ri B'alam Ki'tze', B'alam Aq'ab', Majuk'utaj xuquje' Ik'ib'alam. Are xya' pa kiq'ab' xkitor ri ch'uqub'al kiwi' ri b'o'j ri keriqitaj wi ri us ri kety'onik pacha' ri wonon, sita'l, tz'utuj, rech xech'o'jan kuk' ri kik'ulel. (Carmack & Mondloch, 1983:179).

Ri na'tab'al wuj rech Tz'olój Ya', tz'ib'atal wi ri ch'o'j chi kixo'l ri aqajal xuquje' ri tuquche' pa Iximché:

Xewiq kajib' ixoqib' ruk' kich'ap ri keb' kek'aqan wi, are taq tajin kkesaj uwach chi e k'o chik pa ch'o'j pa ri releb'al b'i ri tinamit...ri kajib' taq k'ulaj ri kich'ap xkiya kan pa ri liya'nik pop rech Ch'ukuy B'atzin, ajpop kech ch'o'j kech ri tuquche' (Otzoy, 1999: 181).

4.5. Ujachik kib' ri winaq K'iche'

Pa ri Popol Wuj ktzijob'ex ri nab'e uk'iyik uwach ri kulew ri K'iche' xya'tajik kumal ri tinamit nima'q xuquje' e laj ke'opan pa kitukelal chi kiwach ri ajpopab' rech ri K'iche' xuquje' ri uchuq'ab' ri nawal. We ajpopab' ri' sib'ajal xe'ajawaxik xuquje' xenimax kumal ri tinamit, jachin taq kekina'tajisaj ri kiq'ij are taq xe'alaxik kech ri ajpopab' '. We ajpopab' ri' sib'alaj e kame'l xuquje' xenimax kumal taq ri tinamit, jachin taq kkina'tajisaj ri kiq'ij are taq xe'alaxik are k'ut ri Q'ukumatz xuquje' K'otuja.

Ri tinamit ri xe'opan kuk' ri K'iche'ab' xkib'an jalajoj taq wokonem rech taq ri tz'aq pa Q'u'ma'rkaj kech ri winaqil, kojbal xuquje' chajinelab' rech tinamit. Xa rumal xek'iyar ri tinamit jela' xb'an chech uk'ak'arisaxik ri ucho-lajil ri nim ja e bejeheb' k'a juwinaq kajib'.

K'ate k'uri' ri ajpopab' rech Q'uma'r Ka'aj ri xe'ok chik, xkib'an ri ukab' k'iyirisarik kech ri kulew ruk' taq ch'o'j are xk'amow kib'e ri Ajpop K'amja Kawisimaj; we ch'o'j ri' xetzijob'ex pa jalajoj taq wuj. Ri ajch'o'jab' K'iche' xebe' pa jalajoj taq k'olib'al rech xekich'aka juyub'. Pa ri mayab' no'jib'al chi jujunal taq ri tinamit uximom rib' k'aslemal ruk' taq ri juyub', are taq kkib'ij juyub' are taq ri tinamit ri kkich'a'o. Chech we q'ij, are taq kch'a' ri nujuyub' are ri uq'ab' tinamit. Pa ri Popol Wuj pa keb' mul kut-zijob'ej rij ri amaq' ri xech'akik.

**Kajuxukut 29. Amaq' xechapitaj
kumal K'ikab' xuquje' Kawisimaj**

No.	Nombre de pueblos sometidos	Nombre actual de la comunidad lingüística o pueblo
1.	Kaqchikela	Mayab' Cholchi'
2.	Chi uwi	Tinamit rech
3.	Rab'inala	Mayab' Cholchi
4.	Pa Mak'a'	Tinamit
5.	Ka'okeb'	Tinamit rech
6.	Saqkab'aja'	Tinamit rech
7.	Saqulewab'	Tinamit rech
8.	Chi uwi MIk'ina'	Tinamit rech
9.	Xelaju'	Tinamit rech
10.	Chi uwa Tz'aq	Tinamit rech
11.	Tz'oljche'	Tinamit reh
12.	Tekpan	Tinamit rech
13.	Ajposotz'il	Ub'i' ri ajpop rech Kaqchikel kixe'al ri
14.	Ajpopajil	Ajpop rech Kaqchikel kixe'al
15.	B'ak'ajolab'	Man riqom taj

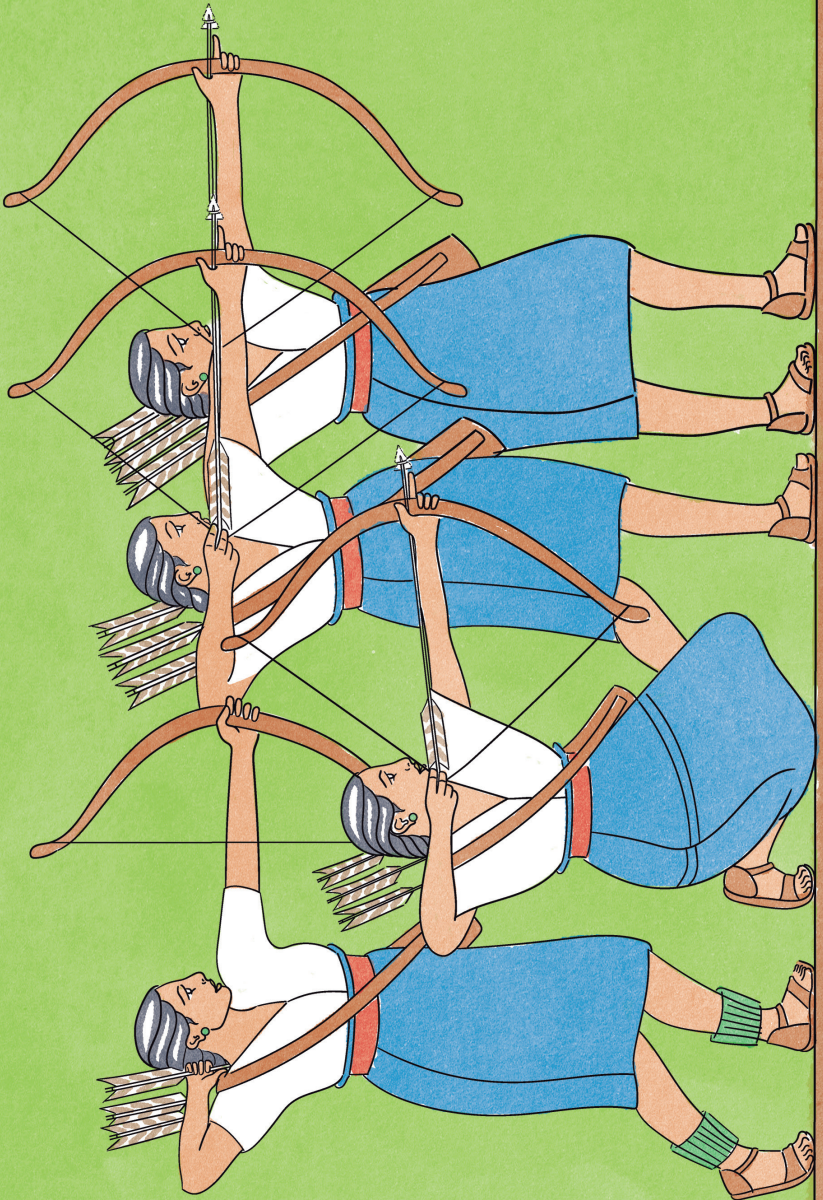

Ilustración: Yamanik Pablo

16.	Q'ek'aq'uch	Man riqom taj
17.	Ajpoqom	Comunidad lingüística Pqomam
20.	B'uluxa'	Bulux
21.	Ajporumam	Man riqom taj
22.	Junajpawale'	Man riqom taj

Ri tinamit xkito' kib' pa taq ri ch'o'j, xa k'ut K'ikab' xch'akan pa ri ch'o'j xuquje' xkita ri q'atom tojonik rech kya' chech ri ajawarem ajpop rech oxib' ch'ob'ichal. Are taq jun tinamit man kutaq ta ri tojonik, ri ajch'o'jab' rech K'ikab' xuquje' ri Kawisimaj ke'el b'i ri' chech kiterne'xik ri tinamit rech kekitojo. Ri ka'yenalab' rech taq ri ulewal kech ri K'ikab' are' e waranel, ri ilol ajlab'al, ri laq'ab'el juyub'.

Ri ajpopab' ri xkiq'atuj jun ch'o'j xkiya kichuq'ab' ri Q'uma'r Ka'aj ruk' ri tz'alam, ri q'oxtun, rech ab'aj (Sam Colop, 2008:199-201).

Ri wujil kech Otzoya' kutzijob'ej chi are taq xeb'an ri xkijach kib' ri K'ikab', are chi' rajawaxik kito'ik rech kekik'exo kkitaq jun oqxa'n

chi kech aj Q'uma'r Ka'aj kkita panoq chi kkitaq
b'i wokaj rech ch'o'j xuquje' ri k'aqib'al. Sib'alaj e
k'i ri ajch'o'jab' ri xe'el kuk' ri oxlajuj ch'ob':

1. Tamub'
2. Ilokab'
3. Ajaw K'iche'
4. K'iche'
5. Chituy
6. Kejnay
7. Ajtojil
8. Ajq'uq'kumatz
9. Sija Juanija
10. Tepew Q'uq'kumatz'
11. Pi'onakachil
12. Kako'j Ek'o'amaq'
13. Pop Rokche' (Recinos, 1984: 77).

Pa ri wujil kech ri Kob'alchaj kuch'a' oxlajuj
ch'ob' ri xetob'an chech uk'iyisaxik uwach
ri tinamit kech ri K'ikab', xa k'ut xaq xuw
kub'ij wuqub' b'i'aj ri keriqitaj pa ri wujil rech

ri Otzoya' xuquje' waqib' ri jalajoj kiwach
(Álvarez, 1987: 27).

159

Ri wujil kech ri Otzoya' kutzijoj, are taq xetzalij
uloq chech ri ch'o'j rech kkinimarisaj uwach ri
kitinamit, ri ajch'o'jab' kkitaq ub'ixik chi ke'opan
pa ri keb' q'ij pa ri tinamit. Xe'el uloq ri ajpopab'
chech kik'ulaxik, ruk' ri utz petam chi kech
kumal jun wokaj ruk' oxlajuj lakam xuquje' tun.
K'ate k'uri' kjach rikil rech ri mayab' nimaq'ij.
Xa junam xkib'an chi kech pa taq ri nik'aj
tinamit (Recinos, 1984: 83).

Ri kiwujil ri tinamit Chi uwi' Miq'ina' xuquje'
tz'ib'atal chi upam ri unimarisaxik uwach kulew,
kub'ij che ri K'ikab' xuquje' Kawisimaj xkikoj
kib' kuk' ri amaq' K'ojayil xuquje' Uxajayil, ri
oxlajuj ajpopab' xe'okisax chech chak xuquje'
junam kuk' ri kitinamit xuquje' xeq'axex chi
kech ajchakib' pa Q'uma'r Ka'aj (Carmack &
Mondloch, 1983:195).

Ri Wujil rech Santa Clara La Laguna kutzi-
job'e'j ri kelem b'i pa kitinamit xuquje' uk'iyik

uwach ri kulewal ri K'iche' xb'anitaj kumal ri K'ikab' pa ri qajib'al q'ij rech ri cho Atitlán xuquje' pa taq'aj k'a xe'opan pan chi uchi' le plow. Xuquje', ub'anik pa keb' chech ri cho rachi'l ri rulewal ri kriqitaj chi uchi' ri plow chi kixo'l ri K'iche' kuk' Tz'utujil. Kutzijob'ej chi ri kati't kimam, ri kinan kitat, ri kati't, xuquje' ri kinan xe'el b'i pa Q'uma'r Ka'aj rech xkijach kib' pa taq ri rulewal sib'alaj ojer taq tzij, pa xotuoq omuch'/600 años (Recinos, 1984:178). Are taq ksolix uwach ri unimal ri q'ijol q'axinaq xilitajik chi ri ujachik kib' xb'anitaj jewa' 983 junab'. Ri q'ij xutzaca' are taq xelesax ri junab' chech ri 1,583 (junab' ri xtz'ib'ax ri wujil) are ri 600 junab' kutzijoj ri wujil tz'ib'atal kanoq.

Ri wujil kech ri Kaqchikel Jun Zunu xuquje' Jun Saqik'oxol sib'alaj kuq'alajisaj ri xub'an ri K'ikab' rech xkik'am kib' kuk' nik'aj taq tinamit chik rech kekowinik kekich'ak taq ri ulewal kuk' ri nima'q taq keqe'le'n tinamit. Jacha' k'ut xkib'ano rech xech'ak ri ajch'o'jab' rech ri tinamit Koja'. Ri K'iche'ab' xkik'am kib' kuk' ri

zotziles xuquje' kuk' ri tukuch'es, e ch'ob' kech Kaqchikelab' (Recinos, 1984:141).

Ri wujil kech ri Rab'inal Achi kutzijob'ej ri uto'ik kib' ri rab'inaleb' chi kiwach taq ri ch'o'j kech ri K'iche'ab' xuquje' chi xkaj xkijach kib'. Xkimaj ruk' uchapik ri k'amal kib'e' ri ajch'o'jab' rech ri K'iche'ab', ub'i'am K'iche' Achi are taq tajin kkisolij lo ri kulewal ri rab'inaleb', xchapitaj rumal ri k'amal kib'e' ri ajch'o'jab' rech ri ulewal ub'i'am Rabinal Achi. K'ate k'uri', ri K'iche' Achi' xk'am b'i pa ri tinamit Kajyub' (kkanaj pa ikaq'ab' kaj rech ri tinamit Rabinal kamik). Job' Toj ub'i' ri ajpop kech ri rab'inaleb' pa uq'ab' ya'tal wi kub'an ri q'atb'al tzij chech ri K'iche' Achi, pa taq ri junab' ri' xena'tajisax nik'aj taq k'ulmatajem chik pa uwi' ri ch'o'j chi kixo'l taq ri wokaj, jawi kq'alajisax kanoq k'i taq qas kib'i' ri tinamit. Ri q'atb'al tzij xqaj chi kij ri K'iche' Achi are ri ukamikal, are taq xq'alajisaxik chi are ajmak. Xa k'ut, kok chech kiwinaqil ri rab'inaleb' ruk' jun k'ulanem xa jeri' kkuyutaj ri umak, xa k'ut we achi man xraj

taj (Breton, 1999). Ri Rab'inal Achi kuq'alajisaj pa ri wujil chi k'o keb' kiwach ri ajch'o'jab', ri kech ri kib'i'am e xik xuquje' ri b'alam are e k'o pa toqonik rech ri Rab'inal Achi. Ri wujil kech K'oyoy kub'ij chi e kab'ichal ri Xik xuquje' ri b'alam e kiwinaq ri Kawek (Carmack & Mondloch, 2009:31).

4.6. Retalil ri k'ak' taq k'ulb'al rech ri kulewal

Ri K'iche'ab' rech kq'alajinik jachin chi kech ri kulewal kich'akom rumal taq ri ch'o'j, xekikoj ri lakam rech konojel kkilo jawi taq kopan wi ri k'ulb'a't rech taq ri kulew. Ri uwujil tinamit aj Chi uwi' Miq'ina', kub'ij chi are taq kkik'utu jas ub'anom ri kulewal ri aj qajib'al q'ij kech ri Q'uma'r Ka'aj xjachi chi kech oxib' lakam xuquje' xb'ixik chi kib'i' Chukulakam. We lakam ri' xjach wa' chi kech ri ajch'o'jab' ri':

1. Q'ukab'il, K'ikab' xuquje' Nimayax
2. Q'alel Nija'ib' Tzij Winaq Nija'ib'

3. Ajaw K'iche' (Carmack & Mondloch, 1983:198).

167

Ri kiwujil ri aj Otzoya' kub'ij chi ri ukojik taq ri lakam rech xkoj retal taq ri ulewal e ch'akom. Ri qas ktzijob'ex pa ri wujil, xk'ulmatajik pa ri komon Ajkarmik, pa uwi' jun ab'aj ub'i' Kamab'aj jawi xch'ik wi kanoq ri lakam (Recinos, 1984:75-76).

Xuquje', kk'ut ri' ri k'ak' taq ulewal ruk' utikik taq ri che' pacha' ri tz'oljche', ri k'im, ri inup. Ri uwujil tinamit aj Chi uwi' Miq'ina', kutzijob'ej chi are taq xech'akataj ri kulewal ri Ajpop K'ikab' xuquje' ri Kawisimaj xkitik keb' inup pa ri k'ulb'a't, ri nab'e are ri lak'alik inup wa' jun nimalaj che', xkanaj kan chech ri k'ulb'a't kuk' ri tinamit Ayutla xuquje' Mazatán (Chiapas). Ri ukab' inup ub'i' lak'alik mumus jawi k'o jun nim mayab' ta'b'al, xkanaj kan pa ri k'ulb'a't kuk' ri e tinamit mam Saqulewab', Yok, Q'anchib'ix, Q'aq'alix (Carmack & Mondloch, 1983:200).

Ri kiwujil ri Oztzoja' kub'ij che ri ajpop xuriq keb' nima'q taq inup, xe'utik kan ri uk'aqib'al rech xkanaj kan ri retal chi are ri' ri uk'ulb'a't. (Recinos, 1984:80-81). Ri wujil kech ri Paxtoka kuq'alajisaj ri jalajoj taq uk'ulb'a'til ri kulewal ri aj K'iche' ri ke'el pa qajib'al q'ij, ri kb'ix chech chanim Chi uwi' Miq'ina'. Kkik'ut ruk' taq ab'aj xuquje' che' e jalajoj taq kinimal, juyub', jul, kwa', uq'ab' ja', xalq'at taq b'e rech kkik'ut ri k'ulb'a't pa taq ri ulewal; e k'i ri qas kib'i' rech ojer taq tzij. (Carmack & Mondloch, 1989:204).

Ri Uwujil tinamit Kaqchikel, ri wujil kech Alotenango kub'ij jawi taq k'o ri k'ulb'a't rech taq ri ulew, waral are kub'ij ri keb' mayab' ta'b'al rech ab'aj: ruk' je'taq k'utub'al. Are taq e k'o pa ch'o'j kekikoj pa taq ri mayab' ta'b'al ri ch'ap ri k'o uwi' rech ab'aj ruk' kik', rech kkil ri nik'aj taq winaq chik rech jun chik ulewal chi e k'o ri tinamit pa ch'o'j. Are taq k'o jamaril, kkikoj laj taq wolol rech ixkab'. K'utub'al ri kib'im chi kanoq ri tinamit. (Polo Sifontes, 1979).

Jun uwach ukojik taq ri k'ulb'a't rech taq ri ulewal are taq ri nim ja', pacha' kub'ij pa ri wujil kech ri Kaqchikelab' ri kiwuj ri Chajoma', jawi tz'ib'ital kanoq jalajoj taq nim ja' rech k'ulb'a't rech taq ri ulewal. Pa we wujil ri' ktzijob'ex ri k'ulb'a't kech taq ri ulew: ri nim ja' Motagua on nim ja', ri nim ja' Pixkaya, ri nim ja' Ajkemaya', xuquje' jujun taq juyub' e kachi'l ri laj taq cho (Cabezas, 2008).

4.7. Ub'anik kutzil k'amal b'e are taq maja' na keb'e pa ch'o'j

Ri wujil kech ri Otzoya' kutzijob'ej che are taq ri ajpop K'ikab' kopan pa ri k'olib'al ri kb'an wi ri ch'o'j, wiqom b'ik ruk' q'anapwaq, saqpwaq xuquje' je'lalaj taq ab'aj. Kokisax jun retz'ab'alil rij uq'ab' xuquje' chi uqul uq'ab', rech uqul raqan, uwi' ch'ekaj, chachal, wixikin, retz'ab'alil pa utza'm, kotz'i'j ruk' saqapwaq (Recinos, 1984). Pa ri wujil ri' kuq'alajisaj jas kb'an chech kiwiqik ri k'amal ta b'e rech ch'o'j, chi uwach jun nimalaj ch'o'j. Kjunumataj ruk' xukoj ri Tekum

are taq xek'oji' pa Q'uma'r Ka'aj rech ke'el b'i chech kik'ulaxik ri kaxla'n taq winaq are taq xe'ulik pa ri junab' 1524. Xwiq ruk' retz'ab'al ujolom; oxib' je'l taq ab'aj, jun chi uwach, jun chi uwach uk'u'x xuquje' jun chi uwach rij (Recinos, 1984:107).

Ri wujil kech ri K'oyoy, kutz'aqatisaj chi ri Tekum xeq'ax wuqub' q'ij chi uxo'l taq b'e rech Q'uma'r Ka'aj, xwiq ruk' rismal q'uq', ruk' keb' uwach je'l ab'aj ri ub'i' jade: kwal xuquje' yamanik, titil q'anab'aj, ruk' wa' xtz'aj ri uch'akul ruk' q'an jastaq xuquje' q'eq', esam chi kech ri ab'aj. Pa ri q'ij are taq xb'ek xeb'in pa ronojel ri tinamit, xb'an b'ix xuquje' xojoj ruk' tun. Are taq xopan pa ri nima'q taq q'atub'al rech ri tinamit Xe' lajuz no'j, xexojow ri e q'atb'al taq tzij Q'alel, Ajpop, Q'alechij ruk' Tekum ri Rajpopachij (Carmack & Mondolch, 2009:53).

4.8. Q'inomal xriqitaj pa taq tinamit xech'akik

Ri wujil kech ri Otzoya' kutzijob'ej chi ri ajch'o'jab' K'iche' man rajawaxik taj kekesaj b'i ri uwinaqil ri tinamit ri xekich'ako, xa k'ut ruk' usujik ri jastaq chi kech, man ktix ta ri kik' chi uwachulew ri tinamit xkijach ri kulew. Pacha' b'i ri tinamit Xetulul ri ajpopab' rech taq ri tinamit xkitzuj chech ri k'amal ub'e ri ch'o'j ri q'atom tojonik: arer xkiya ri kakaw, xuquje' ri pataxte; wa' we jun tojonik ri' xjach jela' pa tinamit Q'uma'r Ka'aj. Xaq junam ruk' ri job' tinamit e kik'ulb'a't: Mazatenango, Cuyotenango, Zapotitlán, Samayak, Sambo xjach chi kech rumal ri kik'olem chech ri k'ak' ajpop K'iche' ri kajib' nima'q ja':

- Samalá
- Ocós
- Nil
- Xab'

Pa we nima'q taq ja' ri kkesaj wi ri kar, cho'm, top, kok xuquje' o'on. Ri je'taq tinamit kkitaq b'i ri jalajoj taq uwach che' pa Q'uma'r Ka'aj (Recinos, 1984: 78).

Ri K'iche'ab' are taq xkitzuj ri kulewal, xekanaj kan ruk' ri kime'r on kiq'inomal ri ajpopab':

- K'wal/jalajoj taq je'l ab'aj, jade
- Yamanik/Jalajoj taq uwach ab'aj jade
- Q'uq'/ Rismal ri q'uq'
- Raxon/Xaj taq ismal.
- Q'inomal
- Che'

4.9. Eqe'le'n kech taq ri chajinel tinamit

Kimolom ronojel taq ri tz'ib'atal kan pa taq ri wujil pa kiwi' ri ajpopab', are taq wa' ri jalajoj taq eqe'le'n.

K'amal taq b'e kech chajinel tinamit

- Nima Rajpop achij/are ri nimalaj eqele'n k'o chi kixo'l ri ajch'o'jab', Rox chi kixo'l ri nima'q keqele'n chi kech kajib'.
- Ch'uti Rajpop achij/ man qas ta nim reqele'n k'amal kib'e' ri ajch'o'j. are ukab' taqanel pa taq ri q'ij ri' are chi' xkijach kib' ri winaq pa taq ri ulewal xuquje' ri ub'anik ri q'atom tojonik chi kech ri K'iche'. Ri ukaj eqele'n chi kech ri nima'q taq ajpop.
- Rajtz'alam achij/ Are ri e chajinelab' rech ri q'atub'al rech ri tinamit xa k'ut ri nab'e taq q'atub'al xeb'an ruk' tz'alam k'ate k'uri' ruk' ab'aj.
- Rajpop achij/k'amal kib'e ajch'o'jab'.
- Q'alel achij/ ya'ol no'j pa jun ch'o'j.
- Utz'am achij/k'amal b'e kech wokaj taq ajch'o'j.

Jalajoj taq kiwach ajch'o'jab'

- Oyew achij/ nim uchuq'ab' ajch'o'j
- Ajtzolaj/ajch'o'j

- Tz'unun che'/ jisik taq jastaq ri kk'aqin aninaqil. Petinaq ri ub'i' chech ri tz'unun xuquje' ri che' are wa' kokisax pa taq ri ch'o'j.
- Ajch'ab'
- Ajpokob's
- K'a'am
- Tzijb'achaj/ q'aq' ri kuk'ut kib'e ri ajch'o'j chaq'ab', ri ub'i' petinaq chech ri tzij chaj. Xuquje' k'o jun tinamit jeri' ub'i' wene are ri ri kichak kkib'ano.
- Ilol ajlab'al
- Waranel
- Laq'ab'el juyub'

Kanab' rech ch'o'j

- Kanab'; are ri winaq e tz'apim rumal ch'o'j.
- Teleche'/ winaq e tz'apim rumal ch'o'j rech che' man kesalib' taj.

Pa uwi' taq we solinem xya' kanoq pa we wuj ri', xya' kan keb' wachib'al rech ucholajil ri q'atb'al taq tzij rech K'iche', ri nab'e are taq xe'ulik ri e

petinaq pa releb'al q'ij xe'ul chi Chi Ismachi',
are taq maja' na kek'iya'rik . Ri ukab', are chi'
e k'o chik pa Q'uma'r Ka'aj xuquje' ri aj K'iche'
are chi' e k'iyarinaq chik. Kuya' kil pa le keb'
xuquje' oxib' rajilab'al ke' xuquje' oxib' (2 y 3).

5. K'isb'al taq no'jib'al

5.1. Pa uwi' ronojel

1. Ri tinamit K'iche' jun mayab' tinamit sib'alaj e k'i ri uwinaqil pa we tinamit Paxil Kayala', sib'alaj kowinaq chech uk'olik ri mayab' no'jib'al, rumal chi nimalaj upetik ri uwokik kib' taq ri kitinamit xuquje' ri q'atb'al tzij kib'anom. Xa k'ut, xuquje' uk'amom taq ri no'jib'al rech taq ri k'ak' chakub'al pa ronojel uwachulew.
2. Xeriqitaj oxib' uwach tzij pa K'iche' tzij rech ri jalajoj taq uq'atil ri ucholajil ri q'atb'al tzij. Ri nab'e are ri nim ja, kiwokik kib' pa je'taq alaxik rech kkichajij kib', xq'ax taq ri q'ij xkib'an jun nim ja rech kb'an taq ri moloj xuquje' chak patan. Ri ukab', are ri ch'op, are

wa' ri nab'e tzij xokisaxik are taq kech'aw chi ri wokaj ri xepe pa releb'al q'ij rech xekanaj kan pa ri qajib'al q'ij rech ri tinamit Paxil Kayala'. Ri Rox are ri amaq', jun tzij ri kutzijob'ej jalajoj taq ub'e'al ri tzij, ronojel taq ri tinamit, tinamit on nim tinamit, laj tinamit ri k'o chi kixe' ruk' jun chik ri nim tinamit.

3. Xuquje' xeriqitaj oxib' tzij, pa ri tzij nahuatl, jun chi kech ri tzij qas kokisax pa Mesoamérica xuquje' pa uk'u'xal México, we tzij ri' jujun xekik'ex taq ri nik'aj tzij rech K'iche', are taq wa': kalpul xuk'exa ri tzij nim ja, we tzij ri' xaq xuw kutzijob'ej ri uwokik ri jun ja; chinamit xk'extaj chi uwach ri tzij ch'ob' xuquje' ri tekpan are taq ketzijon chi rij ri kachoch ri ajpopab'.
4. Ri K'iche' are taq wa' ri ch'ob'ichal e jalajoj taq ch'op kik'amom kib', ri tzij e wokotajinaq ruk' oxib' ch'ob' K'iche', Ilokab' xuquje' Tamub', chi jujunal chi kech e wokitajinaq kumal k'i taq nim ja.

5. Are taq ri tinamit xek'iyar'ik xuquje' xkiwok kib' ri nim ja pa Q'uma'r Ka'aj we xya'taj jun k'exonik ri xmajitaj wi ub'anik taq ri cha'onik chi kixo'l taq ri k'amal taq b'e rech ri nim ja ruk' ri popol tzij, we jun k'exonik ri' sib'alaj rajawaxik xa rumal xel kan ri equele'n chi xa pa echeb'al ruk' ri xa xecha' chik ri k'amal taq b'e.

5.2. Ch'ob' K'iche'

1. Ri ch'ob' K'iche' kuq'alajisaj chi nab'e taq qati't qamam ri kixe'al e loq'alaj xa rumal chi are e nab'e taq k'ulaj winaq e wexam chi rech ri ixim. We nab'e taq winaq ri' xepe pa releb'al q'ij xkik'am lo kuk' ri oxib' uk'utb'alil kequele'n. Ri nab'e e kajib' chi kab'awil, ri ch'uq'ab'il ri e chajinelab' kech ri nab'e kajib' k'ulanem. Ri ukab' are ri pisom q'aq'al jun uwach chak patan ruk' wa' kkil wi rij jas ri kk'ulmatajik xuquje' xuquje' ri q'aq'. Ruk' wa' xek'owinik xekich'ak ri je'taq tinamit pa releb'al q'ij kuk'.

E k'o jujun taq k'amal taq b'e pa ri komon, e wokon ruk' ri nim ja, are taq xmajitaj uloq xa e oxib' chi jujunal taq ri ch'ob' K'iche': Kaweq, Nija'ib', Ajaw K'iche', kub'ana b'elejeb'. Are taq xq'ax taq ri junab' xek'iya'r ri tinamit xuquje' xkiwok kib' pa ri tinamit Q'umarakaj, xek'iya'r chi b'i ri b'elejeb' xub'ana juwinaq kajib' nim ja.

2. Ri q'atb'al tzij rech taq ri ulewal are ri ch'ob' ri xek'iya'rik are taq xkijach kib' ri K'iche' are taq e k'o chik pa Q'uma'r Ka'aj. Are taq xkijach kib' ri xk'amow kib'e are ri K'ik'ab', jachin xjachow jalajoj taq equele'n pa ri k'ak' taq tinamit ri xeko'ji' wi.
3. Ri nima'q taq k'amal taq b'e rech taq ri ulewal rech tinamit are ri qas k'o wi ri b'ixikil. Wene rumal ri tz'ib'anelab' rech taq we wuj pa taq ri junab' 1550 k'a 1600 e k'o kuk' ri uq'atil ri tinamit.
4. Ri jalajoj taq ri kb'ixik kub'ij chi ri k'amal taq b'e e kajib' xuquje' xkik'ex kib' pa kakab' pa taq ri equele'n. Are taq ri keb' kekipatanij pan ri winaq pa uwi' q'atb'al tzij ri keb' chik

man kkitij ta ri kiwa xa k'ut kkib'an loq'alaj taq kotz'i'j, ruk' wa' kkimes kik'aslemal xuquje' kkib'an ri jalajoj taq chomanik rech jas kkib'an chech upatanixik ri kiq'atb'al tzij. Are taq kk'is ub'anik taq ri chajinem qij, kkimaj ub'anik ri moloj ib' ri kajib' ajpopab' rech kkib'an taq ri k'exonem pa uwi' taq ri chakunem rech q'atb'al tzij. K'ate k'uri' ri keb' chik kkib'an chi ri chajinem kib' xuquje' ri loq'alaj taq poronik

5. Ri nima'q taq ajpopab' k'o ri' ri taqatal chi kij pa uwi' ri je'taq chomanik, kojjob'al xuquje' chajinem rech tinamit. Are taq kub'ij pa uwi' ri koj'b'al are taq ri ch'awem ruk' uchuq'ab'il ri ajb'it ajtz'aq rech ri kaj ulew rech kkitz'on ri utzilal kech taq ri tinamit. Ri jalajoj taq taqatal chi kij ri chajinel tinamit xkimaj uloq are taq xkijach kib' taq ri tinamit K'iche'.
6. Pa ri q'atb'al tzij e k'o ri nima'q taq egele'n rech jalajoj taq usolik uwach k'extal taq k'ulmatajem: q'alel , are e solonelab' chi uwach q'atb'al tzij; ajtzij winaq, kkib'an tzijonem

kuk' taq ri tinamit rech kketa'maj ri kira-jawaxik; **ch'okoj**, are ri kenuk'uw ronojel ri tzijob'elil pa kiwi' taq ri k'amal taq b'e xuquje' ri tinamit; **lolmet**, are taq ri e molonel rech ri tojonik kb'an ruk' jastaq (b'ot, kab', kakow, jade, ismal, nik'aj chik) xuquje' jalajoj taq tob'anik pa uwi' wokonik pacha'; b'e, q'a'm taq ja', q'axb'al taq ja', uchajixik jalajoj taq k'wa' rech ja'; **utzam pop**, e b'anal taq uk'axwach jun k'amal b'e pa taq ri ulewal kekanaj sib'alaj naj; **yakolija** e wokonelab' rech q'a'm taq ja; **pop k'amja** taqonelab' kech ri ajpopab'.

7. Ri k'amal taq b'e rech ri loq'alaj taq poronik chi kiwach ri kab'awil kib'i' Aj Tojil, Aj Q'ukumatz, Aj Awilix, Aj Jaqawitz xuquje' e kiwinaq ri ajpop rech uk'u'x tinamit.
8. Xek'oji' ri k'amal taq b'e ri kekisuk'ub'a' ri winaq xuquje' kkikunaj ri winaq kkib'an k'axkolil pa kik'aslemal. Ronojel taq ri ub'anik q'atb'al tzij xq'at rumal ri Nakxit, wa' kesuk'umax ruk' kich'ayik k'ate k'uri' ktaqex umesik kik'aslemal ronojel wa' jalajoj

taq ri ub'anik. Ri kurayij uk'u'x kamima' rech ri winaq xub'an k'ax kuchomaj rij chi man xkitaqej ta ri taqanik xuquje' rech man keqaj ta chi jumul chi upam, xa jeri' kyakitaj uwach ri tinamit ruk' utzilal xuquje' ruk' sib'alaj k'exonem.

9. Ri oxib' ch'ob' e k'o jalajoj taq nim ja chi upam. Pa taq ri umajib'al ri nim ja kuk'am b'i ri' ri uk'ab' kib'i' ri alaxik xuquje' chi jujunal taq ri alaxik kjach jun keqe'le'n pa ri q'atb'al tzij ri nim nab'e chi kiwach ri nika'j chik. Are taq xq'ax taq le q'ij wa' ri nim ja xkib'ini'aj chik eqe'le'n.
10. Xuquje', ri ajpopab' ri nima'q keqe'le'n pa ri ch'ob' K'iche' are taq ri ajaw ajpop xuquje' ri ajaw ajpop k'amja. Pa umajib'al uloq xa jun nab'e ri' k'olik, k'a xopan pa ri ilonel chakunem xkib'an keb'.

5.3. Ch'ob' Tamub'

1. We ch'ob' ri' xeb'e junam kuk' ri ch'ob' K'iche' xuquje' Ilokab' xepe pa ri releb'al q'ij ruk'

ri kab'awil, uch'ab'il ri chajinem, ub'i'am Tojil. Xa jun ri pa kiwi' ri oxib' e k'o pa jun ch'ob'ichal K'iche', Tamub' xuquje' Ilokab'. Xeriqitaj pa taq ri juyub' rech Amaq' Tam.

2. Ri wujil kech ri Tamub' are uxe'al ri utzi-job'exik pa uwi' ri ch'ob', kub'ij chi kixe'al are keb' k'ulaj winaq, jachin xemajow uloq ri kik'aslemal ri Tamub'. Jun nimalaj wuj k'ut ri k'iyem pa uq'atil ri xkib'i'aj winaq. Ri nab'e taq tzijob'elil xch'aw pa uwi' kijastaq ri tzukunel taq jastaq xuquje' awajib', k'ate k'uri' xe'opan chech jun tinamit chi xa jun xek'o'ji' wi, jawi xkib'an wi jalajoj taq tz'aq kech taq ri q'atb'al taq tzij xuquje' kech taq ri tinamit.
3. Ri Tamub' kuchololej konojel taq ri nim ja kech ri kalk'wa'l ri kajib' ajaw Tamub'. Pa we tz'ib'atal kanoq xuquje' xokisax taq ri tzij kalpul xuquje' chinamital. Xuquje', kuk'ut kan jawi jeqeb'am wi taq ri k'ulb'a't rech taq ri ulewal kech ri keb' Kalpul Tamub'.

5.4. Ch'ob' Ilokab'

1. Ri ch'ob' Ilokab', ri K'iche' xuquje' Tamub' xebe pa relib'al q'ij ruk' kikab'awil ri chajinel kech ri ub'i'am Tojil. Ri keriqitaj wi jela' pa taq ri juyub' rech Amaq' U'q'in K'at, ri xek'oji' chi kinaqaj ri wuqub' tinamit ajch'o'jab'. Ri wujil kech ri Tamub' kutzijob'ej ri k'ulb'a't rech ri kulew ri Ilokab'.
2. Pa ri ch'ob' kech Ilokab' man qas ta nim ta b'ixikil xriqitajik pa ri wujil kech ri Ilokab' xa rumal xa julajuj uxaq ri wuj. Pa ri Popol Wuj xuquje' ri wujil kech ri tinamit Chi uwi' Miq'ina' xech'a' wi kanoq; pa taq we wuj ri' kub'ij chi are xech'akan ri K'iche'ab'. Wa' xya' uq'ij xa rumal ri ch'o'j ri' kech ri K'iche'ab' xmajitaj ri uya'ik taq ri sipanik kech ri ajch'o'jab' chi uwach ri Tojil.

5.5. Jalajoj taq jastaq ri kejunumataj pa ri Ch'ob'ichal

1. Xb'anitaj jun on keb' b'eman pa releb'al q'ij kuk' ri ajpopab', rech xek'am lo ri retalil ri equele'n kech taq ri q'atb'al tzij, are taq wa': kequele'n ri ajpopab', kib'i' xkik'amo, jastaq kech ri equele'n, jastaq kech rech q'ojom, uch'aqapil kich'akul awajib' ri k'o uchuq'ab'il, jastaq rech ch'o'j, katz'yaqib'al, jalajoj taq kichakub'al rech ri kichak kipatan. Pa ronojel wi xejach kawinaq kab'lajuj e waqib' man xilitaj ta ri kib'i'.
2. Ch'o'j rech tob'al kib' xuquje' ri xkijach wi kib', pa taq we xeb'antajik xek'oji' keya'ow ri no'jib'al, k'amal taq b'e rech ch'o'j, jujun kiwach chik ajch'o'jab'. Ri ukojik jalajoj taq tob'al kib' chi uwach ri ch'o'j: k'ak'alem, ukojik tzij chi kiwach ri kachi'l, kikojik taq awajib' kkich'ik kik'ixol, uto'ik ri tinamit ruk' uyakik taq ri q'atub'al ch'o'j, ri nabe xeb'an ruk' tz'alam k'ate k'uri' ruk' ab'aj. Jujun taq tinamit are taq xkil ri kich'uq'ab' ri tinamit aj

K'iche' xa xekisuju' kib' pa ch'o'j chi kiwach ri q'atb'al tzij. Ri ajch'ojab' xkik'am b'i ri kiq'inomal taq ri tinamit. K'ate k'uri' kkitoj ri q'atom tojonik chi kech ri **ajawab'**.

3. Sib'alaj xq'alajin wa' ri ch'o'j pa ri tinamit chi kixo'l ri k'iche'ab' rech Jaqawitz kech ri **Xoqajawab'** e kixoqilal taq ri ajpopab' ri xkiya kitob'anik pa taq ri xk'ulmatajik. Pacha' ri Kaqchikelab' e k'o ixoqib' ch'o'jinelab'.

5.6. Ronojel no'jib'al

1. Ri ucholajil ri q'atb'al tzij K'iche' nab'e taq mul man k'ax ta uwokik xb'an chech. Are taq ri xek'i'yar ri tinamit xuquje' ri xkijach wi kib' pa taq ri ulewal e kik'ulb'a't xub'ana rajawaxik chi ri ucholajil ri q'atb'al tzij xnimar uwach. Xa jeri' xekowinik xkitzalij uwach ri xkita taq ri tinamit ri xek'iya'rik, ri uwokik kib' taq ri kulewal xuquje' ukkojik ri kikojb'al.
2. Ri b'ixikil pa uwi' ri ucholajil ri q'atb'al tzij K'iche' xemol pa ronojel taq ri wuj e

190

tz'ib'atal kanoq kumal ri nim Nim Ch'okoj
pa taq ri junab' 1550 k'a 1600. Pa ronojel
ri tz'ib'am kanoq kuq'alajisaj jas ri' ri ajpop
K'iche' are taq maja' na ke'ok uloq ri kaxlan
winaq xuquje' ri nik'aj lajuj taq junab' chik.

6. No'jwuj xesolix wi no'jib'al

Acuña, René (1983). [*THSAVRS VERBORV*] *Vocabulario de la lengua cakchiquel y [el] guatemalteca, nuevamente hecho y recopilado con sumo estudio, trabajo y erudición.* Universidad Nacional Autónoma de México.

Alvarez Arévalo, Miguel (1987). *Manuscrito de Covalchaj.* En Colección Documentos Históricos, Volumen I. Editorial Serviprensa Centroamericana

Breton, Alain. (1999). *Rabinal Achí, un drama dinástico maya del siglo XV.* Editorial Centro Francés de Estudios Mexicanos y Centroamericanos.

Cabezas Carche, Horacio (2008). *Título de Xilotepeque*. En *Crónicas Mesoamericanas*, tomo I. Universidad Mesoamericana.

Carmack, Robert M. y Mondloch, James (1983). *El título de Paxtocá*. Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Filológicas, Centro de Estudios Mayas.

Carmack, Robert M. y Mondloch, James L. (1983). *El título de Totonicapán*. Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Filológicas, Centro de Estudios Mayas.

Carmack, Robert M. y Mondloch, James L. (1983). *El título de Yax*. Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Filológicas, Centro de Estudios Mayas.

Carmack, Robert M. y Mondloch, James L. (2008). *Título K'oyoi*. En Crónicas Mesoamericanas, tomo II. Universidad Mesoamericana.

Carmarck, Robert M. (2008). *Título Nijaib' I. Título de la casa Ixkin-Nejaib', Señora del Territorio de Otzoyá*. En Crónicas Mesoamericanas, tomo II. Universidad Mesoamericana.

Carmarck, Robert M. (2008). *Título real de Don Francisco Ixkin-Nejaib'*. En Crónicas Mesoamericanas, tomo II. Universidad Mesoamericana.

Contreras J. Daniel. (2008). *Historia Quiché de Don Juan Torres*. En Crónicas Mesoamericanas, tomo I. Universidad Mesoamericana.

Gall, Francis (1963). *Título del Ajpop Huitzitzil Tzunún: probanza de méritos de los de León*

y Cardona. Museo Popol Vuh. Editorial José Pineda Ibarra.

Ivic de Monterroso, Matilde (2008). *Historia de los Xpantzay de Técpán Guatemala*. En Crónicas Mesoamericanas, tomo II. Universidad Mesoamericana.

Ivic de Monterroso, Matilde (2008). *Testamento de los Xpantzay de Técpán Guatemala*. En Crónicas Mesoamericanas, tomo I. Universidad Mesoamericana.

Otzoy C, Simón (1999). *Memorial de Sololá*. Comisión Interuniversitaria Guatemalteca de conmemoración del Quinto Centenario del Descubrimiento de América.

Polo, Francis Sifontes (2008). *Guerras comunes de Quichés y Cakchiqueles*. En Crónicas Mesoamericanas, tomo II. Universidad Mesoamericana.

Polo, Francis Sifontes (2008). *Título de Alotenango*. En *Crónicas Mesoamericanas*, tomo II. Universidad Mesoamericana.

Sam Colop, E. (2008). *Popol Wuj*. Editorial Cholsamaj.

van Akkeren, Rudd (2008). *Título real de los indios de Santa Clara La Laguna*. En *Crónicas Mesoamericanas*, tomo II. Universidad Mesoamericana.

van Akkeren, R. (2005). El Chinamit y la plaza del postclásico : la arqueología y la etnohistoria. En busca del papel de la Casa de Consejo. *XIX Simposio de investigaciones arqueológicas en Guatemala*, (págs. 223-234). Guatemala.

Varea, Fray Francisco (editado por Judy Garland de Butler). (1997). *Calepino en lengua Cakchiquel*. Universidad Mariano Gálvez de Guatemala.

7. Wokajk'utb'al

Uwokik kib' ri q'atb'al taq tzij K'iche'
 Are chi xepe pa releb'al q'ij k'a Q'umaraqaj
 Ch'ob'ichal K'iche'

Kaweq	Ch'ob' K'iche'			Saqik	Ch'ob' Ilokab'
	Nija'tib'	Ajaw K'iche'	Kakojib'		
1 Ajpop	1 Ajaw Q'alel	1 Ajaw	1 Tzutuja	Q'alel'	
2 Ajpop K'amja	2 Ajaw Ajtzik Winaq	2 Ajaw Lolmet	2 Q'alel Saqik	Sik'a	
3 Nim Chokoj Kaweq	3 Ajaw Q'alel K'amja	3 Nim Chikoj Ajaw		Juanija'	
4 Ajaw Aj Tojil	4 Nima K'amja	4 Ajaw Jaqawitz		Rokche'	
5 Ajaw Aj Q'uj'kumatz	5 Uchuch K'amja			Kaji' Aj	
6 Popol Winaq Chituy	6 Nim Chokoj Nija'tib'				
7 Lolmet Keynay	7 Ajaw Awilix				
8 Popol Winaq Pa Jom Tzalat	8 Pop Saqlatol				
9 Uchuch K'amja	9 Nima Lolmet				
	Ye'oltux				
24 Nim Ja gobernantes				2 Nim Ja gobernantes	5 Nim Ja gobernantes

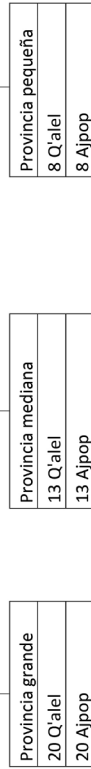
Uwokik kib' ri q'atb'al taq tzij K'iche'
Are chi xenimarik kulewal

Nimak'amal b'e

- Ajaw Ajpop
- Ajaw Ajpop K'amja
- Nim Rajpop Achi
- Ch'ut'i Rajpop Achi

Autoridades Especializadas **Autoridades del fuego a Kab'awil** **Autoridades de corrección y sanación** **Autoridades Militares**

- ❖ Chokoj
- ❖ Utz'am Pop
- ❖ Yakolija
- ❖ Aj Tojil
- ❖ Aj Quq'kumatz
- ❖ Aj Awilix
- ❖ Aj Jaqawitz
- ❖ Aj Nik'ajtaq'aj
- ❖ Rajpop Ajtz'alam
- ❖ Utz'am Chinamital
- ❖ Rajtz'alam Achij
- ❖ Rajpop Achij
- ❖ Q'alel Achij
- ❖ Utz'am Achij

Esta obra se imprimió en los talleres de Maya' Wuj
Un total de 1000 ejemplares en papel bond full color
5ta. calle 1-61 zona 1. Ciudad de Guatemala, Guatemala.
Teléfonos: 22202956 - 22303196
mayawujt@gmail.com
La edición consta de 1000 ejemplares
Noviembre 2025

Instituto de Estudios Interétnicos
y de los Pueblos Indígenas
Universidad de San Carlos de Guatemala

DC Dirección General
de Investigación
Universidad de San Carlos de Guatemala

ISBN: 978-9929-739-09-3

9 789929 739093

Distribución gratuita,
prohibida su venta